

SŁAWOMIR AUGUSIEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Diariusz kampanii w Prusach Królewskich w 1626 roku Wolfa von der Ölsnitz¹

ABSTRACT

The article discusses a little-known diary, the entries of which concern the campaign of the crown army in Royal Prussia in the second half of 1626. The author of the diary, which is currently held in the archives of the *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* in Berlin-Dahlem, was Wolf von der Ölsnitz, a Prussian nobleman and envoy of King Sigismund III to the Duchy of Prussia. The diary covers the period from 24 September to 2 November, 1626, which included the Battle of Gniew.

Rezultatem prowadzonych w ostatnich latach kwerend w archiwach zagranicznych, w znaczącej większości trudno dostępnych dla badaczy z Polski przed 1990 r., jest wprowadzanie do obiegu naukowego coraz większej liczby nowych źródeł historycznych, niewykorzystywanych w rodzimej historiografii. Dotyczy to także wojen polsko-szwedzkich z pierwszej połowy XVII w., a przykładem na to może być dokonana niedawno przez Michała Paradowskiego publikacja materiałów źródłowych z *Riksarkivet* i *Krigsarkivet* w Sztokholmie². Nie były one całkowicie nieznane. O części tych przekazów, dotyczących bitwy pod Gniewem w 1626 r., pisał Jan Seredyka³, korzystał jednak nie z oryginalnych rękopisów, ale z przechowywanych

¹ Dziękuję Fundacji Lanckorońskich i Fundacji z Brzezia Lanckorońskich za przyznanie mi stypendium w 2018 r., które umożliwiło realizację kwerendy archiwalnej w Berlinie.

² Michał Paradowski, *Studia i materiały do historii wojen ze Szwecją 1600–1635* (Oświęcim: Napoleon V, 2013).

³ Jan Seredyka, „Nowe poglądy na bitwę pod Gniewem w 1626 r.”, *Zapiski Historyczne* 34, z. 2 (1969): 81–95.

w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie kopii mikrofilmowych. Na niektórych z nich oparł się Adam Kersten w części biografii Stefana Czarnieckiego dotyczącej udziału przyszłego hetmana w wojnie ze Szwedami w Prusach Królewskich w latach 1626–1629⁴. Stały się one wreszcie, co naturalne, podstawą opracowania przez szwedzki Sztab Generalny drugiego tomu *Sveriges Krig* poświęconego wojnom z Rzeczypospolitą, którego przekład w języku polskim został niedawno opublikowany⁵.

Znacznie mniej znane i praktycznie poza Adamem Szelągowskim – autorem wydanej w 1905 r. monografii konfliktu polsko-szwedzkiego z lat 1626–1629⁶ – niewykorzystywane przez polskich historyków do badań nad wojnami ze Szwecją w omawianym okresie są bogate w tym względzie zasoby *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* w Berlinie-Dahlem (dalej: GStA PK). Inwazja szwedzka latem 1626 r. bezpośrednio dotknęła posiadłości elektora brandenburskiego Jerzego Wilhelma w Prusach Książęcych (lądowanie wojsk szwedzkich w Piławie 6 lipca 1626 r. i przemarsz armii Gustawa Adolfa do Prus Królewskich, zagrożenie kraju w wyniku działań wojennych w bezpośrednim sąsiedztwie Księstwa, kwatery wojsk koronnych na jego terenie itp.), stąd wynikało zainteresowanie jego oraz nadradców pruskich⁷ przebiegiem wydarzeń oraz wzmożenie działalności dyplomatycznej. Jak to ujął Jerzy Teodorczyk: „Znacznie więcej opisów pozostawili Niemcy. Przede wszystkim agenci elektora brandenburskiego, który nie wiedząc, po jakiej ze stron walczących lepiej się opowiedzieć, chciał odgadnąć zwycięzcę”⁸. Materiały te przechowywane są w działach I (*I. Hauptabteilung*, dalej: I. HA; archiwum Tajnej Rady brandenburskiej – *Geheimes Rat*⁹) i XX (*XX. Hauptabteilung*, dalej: XX. HA,

⁴ Adam Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665* (Warszawa: Wyd. MON, 1963), 49–70.

⁵ *Szwedzkie wojny 1611–1632*, tłum. Wojciech Łygaś, t. 2, cz. 1–2 (Oświęcim: Napoleon V, 2016–2018).

⁶ Adam Szelągowski, *O ujście Wisły. Wielka wojna pruska* (Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: Gebethner i Spółka, 1905, Wyd. 1; Dąbrówno: Oficyna Retman, 2012, Wyd. 2).

⁷ Czterech urzędników (*Oberräte; Hofmeister* – ochmistrz, *Obermarschall* – naczelny marszałek, *Oberburggraf* – nadburgrabia, *Kanzler* – kanclerz) tworzących kolegiąlną Radę Naczelną i jako regenci sprawujących władzę w Prusach Książęcych na czas nieobecności księcia; Felix Arndt, „Die Oberräte in Preussen 1525–1640”, *Altpreussische Monatsschrift* 49 (1912): 1–64; Tadeusz Grygier, „Organizacja władzy naczelnej Prus Książęcych”, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* nr 4 (1964): 464–467.

⁸ Jerzy Teodorczyk, „Bitwa pod Gniewem (22 IX–29 IX–1 X 1626). Pierwsza porażka husarii”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 12, cz. 2 (1966): 71.

⁹ Powołany w 1604 r. brandenburski kolegiąlny organ doradczy elektora złożony z mianowanych przez niego radców; Gerhard Oestreich, *Der brandenburg-preussische Geheime Rat vom Regierungsantritt des Grossen Kurfürsten bis zu Neuordnung im Jahre 1651. Eine behördengeschichtliche Studie* (Würzburg: Triltsch, 1937); Christian August Ludwig Klaproth, *Der Königlich Preussische und Churfürstlich Brandenburgische Wirklich Geheime Staats-Rath an seinem zweihundertjährigen Stiftungstage* (Berlin: Buchhandlung des Commerzienraths Matzdorff, 1805),

dawne *Staatsarchiv Königsberg*) archiwum berlińskiego. W dziale I, repozyturyze 9 dotyczącej stosunków Brandenburgii z Polską (Rep. 9 /Polen/) jest to kilkadziesiąt tomów (sygnatur) akt tworzących zespół nr 5 dotyczący konfliktów polsko-szwedzkich (*Polens Beziehungen zu Schweden*). Wojny „o ujście Wisły” dotyczy część akt o sygnaturach od 5e, 7 do 5 r, IV (I. HA, Rep. 9 /Polen/, 5e, 7 – I. HA, Rep. 9 /Polen/, 5r, IV). Jest to poszyt akt zachowanych w dobrym stanie, oprócz materiałów dotyczących organizowania obrony Prus Książęcych, głównie korespondencja dyplomatyczna elektora Jerzego Wilhelma i urzędników brandenburskich i pruskich z Gustawem Adolfem, Zygmuntem III, królewiczem Władysławem, kanclerzami: szwedzkim Axelem Oxenstierną i koronnymi Wacławem Leszczyńskim i Jakubem Zadzikiem (z ostatnim również przed 1628 r. jako podkanclerzym), ówczesnym hetmanem polnym koronnym Stanisławem Koniecpolskim, licznymi senatorami koronnymi i litewskimi, instrukcje dla posłów pruskich do królów Szwecji i Polski oraz ich relacje z przebiegu misji, również korespondencja polsko-szwedzka, uniwersały Zygmunta III i Koniecpolskiego. Pośród nich znajduje się jednak wiele materiałów przydatnych do badań nad militarnymi aspektami wojny z lat 1626–1629. Są to adresowane do elektora relacje o działaniach wojennych przesyłane z Królewca, Torunia, Kwidzyna oraz z Gdańska przez rezydentów brandenburskich Petera Bergmana¹⁰ i Andreasa Köhne-Jaski (Jäschky)¹¹, a także Michaela Adersbacha¹² z Warszawy, Johana Pauli, relacje Koniecpolskiego, w tym z bitwy pod Hammersztynem w kwietniu 1627 r., wykazy stacji oddziałów koronnych w Prusach Królewskich i Książęcych, skargi na łupiestwa wojsk polskich w pruskich posiadłościach elektora i wykazy szkód, relacje dotyczące formowania wojsk Jerzego Wilhelma w Prusach i w Brandenburgii, relacje oficerów elektorskich, w tym komendantów twierdz i pruskiego pułkownika krajowego¹³ Wolfa von Kreytzena. Analogiczne materiały znajdują się w XX dziale, w zespołach

79–206; Bogdan Wachowiak i Andrzej Kamiński, *Dzieje Brandenburgii-Prus. Na progu czasów nowożytnych (1500–1701)* (Poznań: Wyd. Poznańskie, 2001), 253–254.

¹⁰ Peter Bergmann (ur. 1587 – zm. 1649) – gdańszczanin, od 1618 r. dyplomata w służbie brandenburskiej, rezydent w Gdańsku, wielokrotny poseł elektorów Jerzego Wilhelma i Fryderyka Wilhelma na polskim dworze; Christian Krollmann, wyd., *Altpreussische Biographie*, t. 1 (Marburg/Lahn: N.G. Elwert Verlag, 1974), 51.

¹¹ Andreas Köhne-Jaski (ur. 1571 – zm. 1636) – gdańszczanin, radca elektora brandenburskiego od 1609 r., w imieniu Jana Zygmunta prowadził rokowania na polskim dworze w sprawie przedłużenia kurateli w Prusach Książęcych. Przedstawiciel brandenburski na polskim dworze w okresie panowania elektora Jerzego Wilhelma; *ibid.*, 1:347.

¹² Michael Adersbach (ur. ? – zm. 1640) – kupiec królewiecki, tajny radca brandenburski, najpóźniej od 1618 r. sekretarz elektora do spraw pruskich i polskich.

¹³ W pierwszej połowie XVII w. naczelną dowódcą wojska w Prusach Książęcych; Sławomir Augusiewicz, *Przebudowa wojska pruskiego w latach 1655–1660. U źródeł wczesnonowoczesnej armii* (Oświęcim: Napoleon V, 2014), 106–108; tamże wykaz literatury przedmiotu.

Herzogliches Briefarchiv, Ostpreussische Folianten (korespondencje, raporty itp. administracji terytorialnej w Prusach Książęcych, przechowywane w pakietach jako akta luźne, niepaginowane, w dobrym stanie) i *Etats Ministerium* (materiały pruskiej Rady Naczelnej). Omawiane akta zawierają również relacje wojenne i ekstrakty doniesień z obozu koronnego, a także diariusze wojenne przesyłane Jerzemu Wilhelmowi i nadradcom pruskim.

Omawiając źródła do przebiegu działań wojennych w Prusach Królewskich w 1626 r. i bitwy pod Gniewem, Teodorczyk i Serebryński wymienili cztery diariusze z polskich zbiorów rękopiśmiennych¹⁴: „Jakośmy zgubili Prusy i Warmiją”¹⁵, Zygmunta Stefana Koniecpolskiego „Diariusz wojny w Prusach”¹⁶, „Nowiny z Prus”¹⁷, oraz „Diariusz o postępkach wojny pruskiej w roku 1626 przeciw Gustawowi Książęciu Sudermańskiemu”¹⁸. Teodorczyk wspomina jeszcze o spisanej przez agenta elektora brandenburskiego „Niepodpisanej relacji”, która miała być przechowywana w dawnym *Staatsarchiv Königsberg*¹⁹. Prawdopodobnie uwaga ta dotyczy nie relacji „niepodpisanej”, ale przechowywanej w zespole *Herzogliches Briefarchiv* (HBA), stanowiącego przed 1945 r. część *Staatsarchiv Königsberg*, dziś, jak wspomniano wyżej, dział XX (XX. HA) GStA PK w Berlinie, wzmianki niekompletnej („Im Anfange unvollständig”), zatytułowanej „Ein Bericht über die Kriegsvorfällen vom 1. Octobris bis 5. Octobris”²⁰. W rzeczywistości nie jest to nowe, odrębne źródło, ale niemiecki przekład fragmentu „Diariusza o postępkach wojny pruskiej w roku 1626”, którego zresztą niekompletne odpisy w języku polskim są również w tym samym zespole²¹.

¹⁴ Teodorczyk, „Bitwa pod Gniewem”, 70–73; Serebryński, „Nowe poglądy”, 83–84.

¹⁵ Biblioteka Jagiellońska, Dział Rękopisów, sygn. 166, Jakośmy zgubili Prusy i Warmiją, 221–222.

¹⁶ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, Dział Rękopisów, sygn. 201, Diariusz wojny w Prusach, 288v–289v; „Diariusz albo summa spraw i dzieł wojska kwarcianego w Prusiech na usłudze Jego Królewskiej Miłości przeciwko Gustawowi Książęciu Sudermańskiemu będącego w latach 1626, 1627 i 1628”, w *Pamiętniki o Koniecpolskich*, wyd. Stanisław Przylęcki (Lwów: Drukarnia Piotra Pillera, 1842), 13–20.

¹⁷ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza, sygn. 118, Nowiny z Prus, 176, 791.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: AP w Gdańsku), Korespondencje miasta Gdańska po 1525, sygn. 300, 53/48, (dalej: 300, 53, sygn. 48), Diariusz o postępkach wojny pruskiej w roku 1626 przeciw Gustawowi Książęciu Sudermańskiemu, 343–389.

¹⁹ Teodorczyk, „Bitwa pod Gniewem”, 71.

²⁰ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK), XX. Hauptabteilung (dalej: XX. HA), Herzogliches Briefarchiv (dalej: HBA), K6, Kasten 1354, Ein Bericht über die Kriegsvorfällen vom 1. Octobris bis 5. Octobris, b.p.

²¹ GStA PK, XX. HA, HBA, K6, Kasten 1354, Fragment diariusza z okresu 30 IX – 26 X 1626 r., b.p.; Kasten 1352, Fragment diariusza z okresu 30 IX – 26 X 1626 r., b.p.

Niewykorzystywany, choć znany już Szelągowskiemu, ale zacytowany przez niego tylko epizodycznie²², jest spisany w języku niemieckim diariusz kampanii 1626 r., przechowywany w dawnym archiwum tajnej rady, obecnie I. HA GStA PK w Berlinie. Składa się z dwóch fragmentów dotyczących okresu od 24 września do 5 października 1626 r. oraz od 6 października do 2 listopada 1626 r., zatytułowanych „Continuatio Diarÿ” i przechowywanych w archiwum berlińskim pod różnymi sygnaturami²³. Pokrywają się chronologicznie z „Diariuszem o postępkach wojny pruskiej w roku 1626”, dotyczą tych samych wydarzeń, ale różnią się wyraźnie treścią. Zawarte w diariuszu „berlińskim” zapisy odnoszące się do poszczególnych dni są mniej obszerne niż w „gdańskim”, skrupulatnie jednak odnotowują ściąganie do obozu poszczególnych jednostek armii koronnej, wnosząc w tym względzie wiele nowych i nieznanych dotąd danych, a nawet korygując niektóre dotychczasowe ustalenia dotyczące jej składu i liczebności. Na przykład Teodorczyk wymienia w składzie wojska husarię Piotra Opalińskiego, gdy tymczasem była to rota Stanisława Przyjemskiego. Chorągiew husarska i kozacka Łukasza Opalińskiego wg Teodorczyka dotarła do obozu królewskiego przed 21 września 1626 r., wg diariusza miało to miejsce 27 września i oprócz husarii była w tej grupie jeszcze chorągiew kozacka. Również chorągiew husarska Stanisława Grudzińskiego, wbrew znanym wykazom, miała dotrzeć do obozu dopiero 5 października, razem z niewymienianymi dotąd Kozakami Zygmunta Grudzińskiego. Podobnie jest w przypadku chorągwi husarskiej starosty łukowskiego Erazma Domaszewskiego, która przybyła pod Gniew 26 września, a nie jest wzmiankowana w monografii bitwy. Diariusz potwierdza ponadto udział w batalii jednostek, o których milczą istniejące opracowania: chorągwi husarskiej i kozackiej Władysława Myszkowskiego, husarskiej i 3 (?) kozackich wojewody łęczyckiego Adama Sędziwoja Czarnkowskiego, husarskiej i kozackiej starosty czerwonogrodzkiego Stanisława Daniłowicza, kozackiej starosty skalskiego Mikołaja Herburt, kompanii dragonów Balthasara Rottsteina, Polidora Adriana von Katza i Adrew lub Wilhelma Keitha, rajtarii Gabriela Ceridona (Seridona). W każdym z wymienionych przypadków diariusz określa ich liczebność, w przeciwieństwie do znanych dotąd źródeł. Nową informacją jest na pewno wzmianka z 4 października 1626 r. o zwerbowanym na Pomorzu przez Georga von Krockowa regimencie piechoty (1 tys. żołnierzy), który miał być już w drodze do Prus Królewskich.

²² Szelągowski, *O ujście Wisły*, 38, 234.

²³ GStA PK, I. HA, Repositur 9 (Polen) (dalej: Rep. 9 /Polen/), sygn. 5g, Bd 3, Continuatio Diarÿ [24 IX – 5 X 1626 r.], b.m., 24–27v; Bd 1, Continuatio Diarÿ [24 IX – 4 X 1626 r.], b.m., 94–97; Continuatio Diarÿ, im October [6 X – 2 XI 1626 r.], 8–11v.

Obszernie zrelacjonowano drugie (29 września 1626 r.) i trzecie (1 października 1626 r.) starcie wojsk polskich i szwedzkich pod Gniwem, a także pierwsze rokowania komisarzy obydwóch stron w dniach 19–22 października 1626 r. Znacznie szczegółowiej niż pozostałe relacje wymieniono straty wojska koronnego w starciach z 29 września i 1 października. Diariusz zawiera także ciekawą wzmiankę o udziale posiłków elektorskich po stronie wojsk polskich, na ogół kwitowanych notatką o 100 rajtarach. Omawiany diariusz poświęcił temu wydarzeniu więcej miejsca, opisując przybycie do obozu 3 października zaledwie 6 rajtarów pod komendą rotmistrza Georga von Kospotha. Problem wojskowej pomocy, jaką wg traktatu krakowskiego z 1625 r. Jerzy Wilhelm, jako książę pruski, był winien królowi polskiemu na wypadek konfliktu, nie został zresztą dotąd należycie naświetlony.

W tym i pozostałych fragmentach można napotkać poza informacjami ściśle militarnymi także inne, jak choćby opis stanu klasztoru w Chojnicach po odebraniu miasta Szwedom 4 października.

Autorem tego diariusza był Wolf von der Ölsnitz, szlachcic z Prus Książęcych, katolik, od 1616 r. dworzanin Zygmunta III, sympatyzujący z pruską opozycją antyelektorską (stronnictwem tzw. kwerulantów)²⁴. Nadradcy po lądowaniu wojsk szwedzkich w Piławie, w związku z którym byli oskarżani w Polsce, jeśli nie o zdradę wobec suzerena, to co najmniej o niewywiązanie się z obowiązków lennika i brak oporu wobec agresora, wykorzystali ustosunkowanego dworzanina królewskiego do przedstawienia okoliczności zajęcia portu przez Gustawa Adolfa i usprawiedliwienia swoich działań. Ölsnitz miał również pośredniczyć w negocjacjach polsko-pruskich dotyczących podjęcia zbrojnych działań przeciw Szwedom i udzielenia pomocy militarnej Rzeczypospolitej²⁵. Uczestnicząc przy boku Zygmunta III w kampanii w Prusach Królewskich w drugiej połowie 1626 r., utrzymywał korespondencję z nadradcami, zwłaszcza ze swoim szwagrem Andreasem von

²⁴ Biogramy Wolfa von der Ölsnitza: Christian Krollmann, Kurt Forstreuter i Fritz Gause, wyd., *Altpreussische Biographie*, t. 2 (Marburg/Lahn: N.G. Elwert Verlag, 1967), 478–479; Jerzy Pertek, „Oelsnitz Wolf (Wolfgang) von der (ok. 1582–1628)”, *Polski Słownik Biograficzny* 23 (1978): 582–583; Tadeusz Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 2 (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1988), 64–65.

²⁵ Materiały związane z poselstwem: GStA PK, XX. HA, HBA, K6, Kasten, 1352, Correspondenz der Oberräthe mit Wolf von der Ölsnitz, 1626 r., b.p.; Kasten 1350, Instrukcja: Informatio eorum, quae circa invasionem Suecicam in portum Pillav paracta sunt, b.m., b.d., b.p. Karl Lohmeyer datuje ten dokument na trzecią dekadę lipca 1626 r.; Karl Lohmeyer, „Gustav Adolf und die preussische Regierung im Jahre 1626. Nach sen auf dem Geh. Archiv zu Königsberg vorhandenen urkundlichen Materialien”, w *Zur Altpreussische Geschichte. Aufsätze und Vorträge von Karl Lohmeyer* (Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft, 1907), 17, 34–39.

Kreytzenem²⁶, relacjonując przebieg działań wojennych, potem także obrady sejmu toruńskiego i wydarzenia następujące po nim²⁷. Pierwszy fragment diariusza obejmujący dni od 24 września do 5 października przysyłał do nadradców²⁸, drugi egzemplarz równocześnie do elektora za pośrednictwem von Kreytzena, Ludwiga von Kalcksteina i Michaela Adersbacha²⁹. Drugi fragment (od 6 października do 2 listopada 1626 r.) bezpośrednio do elektora³⁰. Warto zaznaczyć, że zarówno w swoich listach, jak i w diariuszu Ölsnitz stosował datację wg tzw. nowego stylu, czyli kalendarza gregoriańskiego.

Początkowym fragmentem tegoż dziennika, obejmującym okres od 18 do 23 września, może być relacja znajdująca się w materiałach dotyczących poselstwa pruskiego do Zygmunta III, w skład którego wchodziłi wspomniani wyżej von Kreytzen, Kalckstein i Adersbach. Przechowana jest obecnie w dziale XX HA, *Herzogliches Briefarchiv* w jednej obwolucie z listem posłów do nadradców dotowanym na 21 września³¹. Może to sugerować, że została spisana przez któregoś z nich. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne, posłowie przebywali w obozie wojsk koronnych zaledwie

²⁶ Andreas Kreytzen (ur. 1579 – zm. 1641) – *Hofmeister* (ochmistrz) w kolegium nadradców pruskich, członek opozycji antybrandenburskiej w Prusach Książęcych, w latach 1626–1635 prowadził aktywną działalność dyplomatyczną pomiędzy elektorem Jerzym Wilhelmem, Rzeczpospolitą i Szwecją; Oracki, *Słownik*, t. 1 (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1984), 155.

²⁷ GStA PK, XX. HA, HBA, K6, Kasten 1352, Wolf v.d. Ölsnitz dla nadradców, z obozu pod Gniewem, 12 X 1626 r., b.p.; I HA, Rep. 9 (Polen), sygn. 5h, Bd 1, Wolf v.d. Ölsnitz do Andreasa v. Kreytzena, Toruń, 30 XI 1626 r., 137–139; Bd 2, Wolf v.d. Ölsnitz do Andreasa v. Kreytzena, obóz pod Tczewem, 13 XII 1626 r., 49–50v; Lohmeyer, „Gustav Adolf”, 37–39.

²⁸ „Waß nun weitler in dato vom selben Treffen [bei der Mewe – przyp. S. A.] unß von Wolffen von der Ölschnitz zugeschrieben [...] solches geben E.Churf. D. wir [...] sub numero 1 [...] underthänigst übermachen wollen”; GStA PK, I. HA, Rep. 9 (Polen), sygn. 5g, Bd 1, Nadradcy do Jerzego Wilhelma, Königsberg, 12 X 1626 r., 93.

²⁹ „Der Postreuter auß den königlichen Läger gestern unterwegs zu unß kommen und von H. Wolff von der Ölschnitz Schreiben, nebenst einen beygefügeten Diario eingewortet, welches E.Chf.D. wir hiebey in Unterthänigkeit zuerfertigen”; *ibid.*, Bd 3, Andreas v. Kreytzen, Ludwig v. Kalckstein, Michael Adersbach do Jerzego Wilhelma, Neuhoß, 29 IX 1626 r./9 X 1626 r., 22.

³⁰ „Was sonst hier im Lager vorgelauffen und von Tagen zu Tagen sich zugetragen, auch wie eben desselben Tages die Friedenß Tractaten zerschlegen, welcher Gestalt in vergangene Mittwoch dasschwedische Läger eximproviso aufgebrochen und über die Weissel marsiret, solches habeb I.Ch.D. auß beyligenden *Continuation meines Diarj* [podkr. – S. A.]; *ibid.*, sygn. 5h, Bd 1, Wolf v.d. Ölsnitz do Jerzego Wilhelma, obóz pod Tczewem, 2 XI 1626 r., 6. O wysłaniu diariusza z obozu pod Tczewem Ölsnitz pisał do elektora w następnym liście z 14 listopada; zob. *ibid.*, 18.

³¹ GStA PK, XX. HA, HBA, K6, Kasten 1351, Andreas v. Kreytzen, Ludwig v. Kalckstein, Michael Adersbach do nadradców, Neuhoß, 21 X 1626 r., b.p.

dwa–trzy dni. Wyruszyli z Królewca po 5 września 1626 r. i, jadąc przez Działdowo (10 września) i Grudziądz (14 września), dopiero 15 września dotarli do obozu królewskiego, który znajdował się pod Gniewem³². Król udzielił im audiencji 16 września, 18 tego miesiąca byli już w Nowem i skierowali się do Kostrzyna, gdzie 26 września spotkali elektora Jerzego Wilhelma, a nazajutrz złożyli mu relację z rozmów z Zygmuntem III. Od elektora przez Kartuzy (7 października) wrócili do obozu koronnego ok. 9 października 1626 r., 25 zostali przyjęci przez Zygmunta III, nazajutrz wyruszyli do Królewca, gdzie ostatecznie dotarli 31 października 1626 r.³³ Przy boku wojsk koronnych przebywali więc nieco ponad dwa tygodnie, poza tym relacja dotyczy dni już po opuszczeniu przez nich obozu po pierwszym pobycie i zawiera informacje o wydarzeniach z 22 i 23 września, a więc już po napisaniu listu do nadradców. To wyklucza możliwość sporządzenia jej przez członków poselstwa, prawdopodobnie do wspomnianego listu została błędnie dołączona już później przez archiwistów. Wydaje się, że relacja stanowiła pierwotnie załącznik do listu Ölsnitza do nadradców wysłanego spod Gniewu 23 września, w którym, informując o pobycie Kalcksteina, Kreytzena i Adersbacha w obozie polskim, zaznaczył: „Was sonsten sindt dem 19. [Septembris – S. A.] hier unter diesem Stetlein vorgelauffen, haben E.H.G. auß inliegendem Diario zuersehen”³⁴. Załączonego do listu diariusza pod wspomnianą sygnaturą jednak brakuje.

* * *

Ostatecznie zdecydowano się na publikację diariusza w języku oryginalnym, wychodząc z założenia, że każde tłumaczenie jest już ingerencją w tekst przekazu i może spowodować zniekształcenie treści. Niedawno wypowiedział się w tym względzie uznany w środowisku naukowym badacz, mający na swoim koncie również edycje źródeł niemieckojęzycznych, Bogusław Dybaś: „chyba konsekwentnie trzeba trzymać się zasady,

³² Ibid., Instruction für die Abgeordneten Andreas von Kreytzen, Ludwig von Kalckstein und Michael Adersbach, Königsberg, 31 VIII 1626 r., b.p.; Eine ausführliche Relation der Gesandten Andreas von Kreytzen, Ludwig von Kalckstein, Michael Adersbach über ihre Verrichtungen von 5. Septembris, Königsberg, październik 1626 r., b.p.; I. HA, Rep. 9 (Polen), sygn. 5g, Bd 3, Continuation der Preussischen Unruhe. Zweite Absendung der Gesandten der Oberräthe an den König von Polen und etliche Senatores, und was dabei vorgegangen, wrzesień/październik 1626 r., b.p.; Lohmeyer, „Gustav Adolf”, 38–39; Szelągowski, *O ujście Wisły*, 234.

³³ GStA PK, XX. HA, HBA, K6, Kasten 1351, Relacje posłów dla nadradców pruskich, 18 IX 1626 r. – 30 IX 1626 r., 15 X 1626 r. – 26 X 1626 r., b.p.; I. HA, Rep. 9 (Polen), sygn. 5h, Bd 1, Wolf v.d. Ölsnitz do Jerzego Wilhelma, obóz pod Tczewem, 2 XI 1626 r., 6; sygn. 5g, Bd 3, Nadradcy do Jerzego Wilhelma, Königsberg, 2 XI 1626 r., 103; Szelągowski, *O ujście Wisły*, 234.

³⁴ GStA PK, XX. HA, HBA, K6, Kasten 1352, Wolf v.d. Ölsnitz do nadradców pruskich, Gniew, 23 IX 1626 r., b.p.

że naukowa edycja źródła powinna być dokonywana w języku oryginału” i dalej: „większym wyzwaniem jest tłumaczenie starszych tekstów, do tego pisanych niekoniecznie najdoskonalszą niemczyzną”³⁵. Pogląd ten popiera, jak się zdaje, większość badaczy, czego dowodzą publikacje źródłowe z ostatnich lat, gdzie wśród przeważającej nawet liczby polskich tekstów zachowano w przypadku obcych język oryginału³⁶.

Niemieckie instrukcje wydawnicze dla źródeł wczesnonowożytnych zalecają jak najmniejszą ingerencję edytora i dążenie do jego wiernego odtworzenia, aby zachować wszystkie cechy wymowy lub dialektu³⁷. Spółgłoski zostawiono na ogół zgodnie z podstawą edycji, nie ujednolicono pisowni nawet w przypadku występujących różnic w niektórych wyrazach, za wyjątkiem „undt” i „und”, które ujednolicono wg współczesnej ortografii. „W” zachowano zgodnie z podstawą (np. „hawen”, a nie „hauen”). W przypadku samogłosek zostawiono: znaki diakrytyczne nad „e”, „a”, „o”, „u”, „y”; „y” i „ÿ” użyte dla oznaczenia głoski „i”; „i”, „j”, „u” i „v” zostały oddane zgodnie z ich wartością fonetyczną (np. „vor” nie „uor”); „j” i „v” zachowano tylko wtedy, gdy oznaczały spółgłoskę, jeśli głoska „v” była wyrażona przez „u”, zmieniono na „v” (np. „uier” → „vier”); jeśli głoskę „u” wyrażono przez „v”, zapisano w edycji przez „u” (np. „vnd” → „und”). Pisownię wielkich liter oraz rozdzielną i łączną wyrazów złożonych (np. „dieweil”; „nachdem”) i interpunkcję zmodernizowano wg współczesnych zasad. Liczebniki oddano zgodnie z podstawą. Nazwy miesięcy w datach zapisane cyfrą rozwiązywano (np. „7bris” → „Septembris”). Wyrazy nieczytelne lub opuszczenia w tekście oznaczono nawiasem prostokątnym bez kropek []. Skróty rozwiązano, zastosowano sygły w przypadku regularnie powtarzających się słów i skrótów oznaczających np. dostojeństwo (np. E.Ch.D – *Eure Churfürstliche Durchlauchtigkeit*). Słowa obcego pochodzenia zapisano kursywą.

³⁵ Bogusław Dybaś, „Między instrukcją a praktyką. Wokół problemów edycji wczesnonowożytnych tekstów niemieckich”, w *Studia edytorskie*, t. 4, *Edytorstwo źródeł: od instrukcji do edycji*, red. Adam Perłakowski (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 2022), 120–121.

³⁶ Na przykład Karol Łopatecki et al., wyd. *Listy Anny Wazy (1568–1625)* (Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2022); Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej i Andrzej Kamiński, wyd., *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1576–1695* (Poznań: Wyd. Poznańskie, 2018).

³⁷ Johannes Schultze, „Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte”, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 43 (1930): 345–354; „Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte”, *Heimatsforschung*, eForum, dostęp styczeń 20, 2023, https://www.heimatsforschung-regensburg.de/280/1/E-Forum_AHF-Empfehlungen.pdf; Matthias Thumser, „Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert)”, w *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher – Digitale Edition – Projekte*, wyd. M. Thumser, Janusz Tandecki i Antje Thumser (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2008), 13–19.

Objaśnieniem użytych skrótów poprzedzono edycję źródła. Nazwy własne zachowano zgodnie z rękopisem, nawet wtedy, gdy zawierały różne warianty ich pisowni. Osoby wymienione w źródle tylko z urzędu, funkcji lub nazwiska identyfikowano, podając w przypisie pełne personalia, uzupełniając też o urząd i funkcje sprawowane w momencie opisywanym w diariuszu. Literaturę, jeśli takowa istnieje, podawano w przypisie tylko wtedy, gdy identyfikacja była niepewna lub dotyczyła mało znanych osób. Odstępowano od tej zasady, gdy przypis dotyczył osób (np. oficerów) wymienionych w publikacjach o kampanii 1626 r. w Prusach Królewskich i bitwie pod Gniewem (Teodorczyk; *Szwedzkie wojny*), materiałach do składu i liczebności armii szwedzkiej wydanych przez Juliusa Mankella³⁸, monografii armii polskiej w latach 1626–1629 Paradowskiego³⁹ i opublikowanych przez niego edycjach źródłowych (w tym m.in. wykazach jednostek szwedzkich) do wojen polsko-szwedzkich⁴⁰, spisach urzędników Rzeczypospolitej⁴¹ lub powszechnie znanych, którym poświęcono artykuł w słownikach biograficznych (np. *Polskim Słowniku Biograficznym*; *Svenskt biografiskt lexikon*, itp.). W przypadku niemieckich nazw miejscowych, gdyż w takiej formie powszechnie występują w źródle, podawano w przypisie stosowaną na ogół współcześnie lub obecnie formę w języku niemieckim, jeśli pisownia w tekście została zniekształcona, oraz nazwę polską, rezygnując w określaniu bliższej lokalizacji w przypadku znanych miejscowości (np. Gniew, Tczew, Malbork).

Wykaz skrótów

E.Ch.D.	Eure Churfürstliche Durchlauchtigkeit
H.	Herr
I.F.G.	Ihre Fürstliche Gnaden
I.G.	Ihre Gnaden
I.Hoch.F.D.	Ihre Hoch-Fürstliche Durchlauchtigkeit
I.Kgl.M.	Ihre Königliche Majestät
I.M.	Ihre Majestät

* * *

³⁸ Julius Mankell, *Uppgifter rörande svenska krigsmagtens styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet et femtonhundratalet* (Stokholm: C.M. Thimgren, 1865).

³⁹ Michał Paradowski, *Despite Destruction, Misery and Privations... The Polish Army in Prussia during the War against Sweden 1626–1629* (Warwick: Helion & Company, 2020).

⁴⁰ Paradowski, *Studia*.

⁴¹ Seria wydawnicza pod redakcją Antoniego Gąsiorowskiego pt. *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku*. Spisy, wydawana przez Instytut Historii PAN i Bibliotekę Kórnicką.

[1]

**[Diariusz kampanii wojsk koronnych w Prusach Królewskich
18–23 IX 1626]**

Den 18 *Septembris* [1626] seyndt I.M.⁴² mit dem Lager auf diese Zeit gegen Meffue⁴³ aufgebrochen und sahen den Fluß, so hartt vor der Meffue auf die Mühle gehet, gelagertt. Ettliche der unserigen noch selben Abendt die Stadt und Schloß umgeritten, seyndt aber darin so still gewesen, alß were es außgestorben.

Den 19 *Septembris* [1626] hatt man Rath gehalten und geschloßen die Stadt und Schloß aufzufordern, in Fall sie sich nichtt ergeben wolten, daßelbe mit Ernst zu beschießen. Ist also ein Trommeter hingeschickt die Stadt und Schloß anzublasen, welchem sie weder mit ja noch nein *respondirt*, darauf noch ein Trommeter zu ihnen mit ernsten Ermahnungen geschickt worden, welchen sie eingelaßen und gar beÿ sich behalten, und alß darauf ettliche der unserigen daß Stedtlein *recognoscirt*, seyndt ettliche Schösse herauß geschhen, aber keiner beschedigett, alß unter dem Capiten Dönhoff⁴⁴ ist ihm sein Pferd geschossen worden.

Den 20 *Septembris* [1626] hatt mam angefangen die groben Stücken zu pflanzen, daß deutsche Fußvolck hatt sich auch angefangen, was näher an die Stadtmauern zu machen. Da haben die auß der Stadt auf die unserigen zimlich starck gefeuert, aber nichtt mehr alß ein Soldatt von des Dönhoff *Compagni* durch ein Schenckel geschossen worden. Von des Feindes Seiten aber hatt man gesehen ettliche die Mauern herunter fliegen. Dem die unserigen einen Baumgarten nahe vor der Stadt zum Vorthail gehabt, da sie sich hinter den Planken und Beumen verbergen können. Alß aber an der andern Seiten gegen Derschau⁴⁵ Capiten Ernst Fettinghoff⁴⁶ sich ettwäß nahe aus Schloß gemachtt, ist sein Pferd unter ihm vom Schloßthor erschossen

⁴² Zygmunt III Waza (ur. 1566 – zm. 1632) – król Polski i wielki książę litewski od 1587 r.

⁴³ Meve (niem.) – Gniew.

⁴⁴ Mógł to być jeden z trzech kapitanów o tym nazwisku, którzy znajdowali się wówczas w armii królewskiej pod Gniewem: Otto Dönhoff, kapitan kompanii rajtarii (zginął w bitwie pod Gniewem) lub Gerard Dönhoff (ur. 1589 – zm. 1648) – kapitan kompanii piechoty niemieckiej od 1621 r., późniejszy wojewoda pomorski (od 1643 r.). Według rejestru popisowego z 4 XI 1626 r. chorągwią piechoty niemieckiej dowodził Friderik (Friedrich) Dönhoff; Paradowski, *Studia*, 107.

⁴⁵ Dirschau (niem.) – Tczew.

⁴⁶ Ernest Fitinghoff – kapitan kompanii piechoty niemieckiej, naczelny wachmistrz polskiej floty wojennej w 1627; Fenrych Wiktor, wyd., *Akta i Diariusz Królewskiej Komisji Okrętowej Zygmunta III z lat 1627–1628* (Gdańsk – Gdynia: Gdańskie Towarzystwo Naukowe; Pracownia Historii Wyższej Szkoły Morskiej w Gdyni, 2001), 62–64, 76, 85. Jeżeli nie podano w nawiasie lat życia postaci, są one nieznanne.

worden. Desselbigen Tages seyndt I.M. über den vorgemelten Fluß aufgebrochen und ettwaß neher dem Stedtlein sich gelagertt.

Den 21 *Septembris* [1626] am Tage *Matthiae* hatt man früe morgen, nach dem die Nachtt zuvor die Batterie verfertiggt, daß Schloß mit 4 groben Stücken beschossen. Darauf der Feindt mit zimlichen Stücken, da die Kugeln 5 Pfundt gewogen, wieder herauß starck *respondirt* und mit einem Schuß 4 unserer Soldaten unterm *Cavaliere Juditzki*⁴⁷ *Compagni* beschediget, dem einem einen Schenkel oben dem Knie im diecken Fleisch rein weg, dem andren, so neben ihm gestanden, die lincke Faust sambt den Degen, dem dritten alle beÿde Waden, und den vierdten alle beÿde Verschen von den Füßen, weggenommen. Baldt darauf kam *aviso* der Feindt liese sich mit 5 *Corneten* Reuter im Feldt bey dem Dorff Falckenau⁴⁸ stehen, ein Bürger auch, so auß der Meffue entlauffen wolte und von den unserigen gefangen worden, berichteten, daß er denen in der Stadt versprochen, sie Gewiß und beÿ königlichen Ehren zuentsetzen, darzu dergastaltt, daß die andere Stedte, alß Marienburg⁴⁹, Elbing⁵⁰, etc. ein mercklich *Exempel* nehmen solten, wie er diesem kleinen Stedtlein würde zu Hulff komen, damit sie alß vornehme Stedte an seiner Entsetzung desto weniger zu zweifeln hetten. Alß mnun solche *aviso*, daß er verhanden wehre komen, hatt man geschwindt zu Roß geblasen, I.M. in eigner Persohn hinauß mit der gantzen *Armee* im Feldt sich *presentirt*. Seyndt aber bald andere komen, so eingebracht, daß nur ettliche *Cornet* Reuter sich stehen laßen, welche sobaldt sie die unserigen vermercket, sich baldt *retirirt*. Darauf I.M. sich wieder an dem Lager gezogen und die Stadt mit mehrer Macht wieder anzugreifen befohlen, wie dann *Capten* Dönhoff baldt darauf daß Maltzhauß, so hartt unter dem Schloß gelegen, eingenomen, weil es den unserigen zimlich schedlich gewesen. Nach Mittage seindt ettliche Cosaggen kommen und Lermen gemacht, alß Züge der Feindt mitmachtten, darauf man alßbaldt wieder zu Roß geblasen und seyndt I.M. auf vorige halttstandt gegen Derschau inß flache Feldt gerücktt und über anderthalbe Stunden gewartet, seÿndt auch ettliche er unserigen Cosaggen an den Feindt komen, welcher sich alßbaldt in daß

⁴⁷ Bazyli Judycki – kawaler maltański od 1611 r., dowódca artylerii po 1627 r.; Przemysław Gawron, „Rec. Michał Paradowski, Despite destruction, misery and privations... The Polish army in Prussia during the war against Sweden 1626–1629, Warwick Helion & Company, 2020, ss.226”, *Echa Przeszłości* 22, cz. 2 (2021): 378, 382; Tadeusz Wojciech Lange, „Polacy w Zakonie Maltańskim”, *Pro Fide Rege et Lege* 3/4 (1998): 12. W czasie kampanii 1626 r. dowodził dragonią (400 koni) i piechotą cudzoziemską (500 ludzi). Błędnie identyfikowany jako Mikołaj Władysław Judycki (zob. Teodorczyk, „Bitwa pod Gniewem”, 94).

⁴⁸ Gross Falkenau (niem.) – Wielkie Walichnowy, wieś położona ok. 11 km na północ od Gniewu. O dalsze 1,5 km na północ znajduje się wieś Małe Walichnowy.

⁴⁹ Malbork.

⁵⁰ Elbląg.

Dorff Falckenaw begeben, daselbstn hinder die Graben sich gelagertt und mit Muscheten, wie auch von dem Glockenthurm zimlich auf die unserigen geschossen, und weil sie ihnen wegen der Graben nichtt beykommen können, seyndt sie zu unß komen und *Relation* gebracht. Derowegen I.M. die Wacht woll zubesetzen anordnett und selbst ins Lager wieder gezogen. Kegen Abendt ist ein Cosagg auß des Rittmeister *Mozarsken*⁵¹ *Compagnia* mit Schreiben komen, berichtet, daß sein Rittmeister für Putzke⁵² 200 Schweden erlegt und 36 gefangen, habe auch denselben Adel, so dem Schweden im Putzker Ambtt geschworen, und mit ihren Diensten zum Gustavo⁵³ in Anzüge gewesen, angetroffen, geschlagen und den fürnembsten Radellführer ein *Jankowsky*⁵⁴ vom Geschlecht gefangen bekommen, halte ihn biß auf fernere I.M. Ordinanza hartt in Ketten eingefesseltt. Ungefähr umb 9 Uhren in der Nachtt machten daß Lumpe Gesindt unversenhens wieder einen Lermen, darauß zimblicher Auflauff im Lager entstandsden, konte aber nichtt erfahren werden, woher es komme. Denselben Abendt steckten die unserigen daß Maltzhauß unter dem Schloßen, weil es unß mehr schedlich alß nützlich, darauß ein groß Feuer entstanden, so fast die gantze Nacht starck gebrandt.

Den 22 *Septembris* [1626] ist vor Mittage gantz still gewesen, umb den Mittag aber kam geschwinde Post von den H. kiowischen Woÿwoden⁵⁵ ins Lager, wie daß der Feindt mit großer Macht zu Roß und Fuß in Anzüge wehre. Darauf sich alßbaldt I.M. zu Roß begeben und mit der gantzen *Armee* hinauß alß nie dem Feindt entgegen gerückt, deßelben in volliger Battaglia gehalten. Ehe aber I.M. hinauß kamen, haben deß Woÿwoden brzesky⁵⁶ und des H. kiowischen Woÿwoden podollischen Cosaggen schon starck mit dem Feindt scharmutzirt, welcher zu seinem Vorthail einen

⁵¹ Mikołaj Moczarski – szlachcic z ziemi wiskiej, podczas kampanii 1626 r. dowodził pułkiem (2 chorągwie, 400 koni) lub tylko jedną chorągwią lisowczyków.

⁵² Putzig (niem.) – Puck.

⁵³ Gustaw Adolf (ur. 1594 – zm. 1632) – król szwedzki od 1611 r.

⁵⁴ Brak informacji o szlachcicu z Prus Królewskich Jankowskim (Janikowskim?), przywódcy buntu szlachty z powiatu puckiego przeciw Rzeczypospolitej, która złożyła przysięgę Gustawowi Adolfowi. W województwie pomorskim w XVII w. był osiadły ród Janikowskich; Teresa Borawska „Wykaz rodów szlachty Prus Królewskich z połowy XVII wieku: (na podstawie herbarza J.K. Duchnowskiego)”, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia* 18 (1982): 158. Wiele informacji na temat Janikowskich wraz z obszerną literaturą przedmiotu podaje Sławomir Kościelak, „Pochodzenie, środowisko rodzinne i początki fałszerskiej działalności Krzysztofa Stanisława Janikowskiego”, *Zapiski Historyczne* 81, z. 1 (2016): 63–96, <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2016.03>.

⁵⁵ Tomasz Zamoyski (ur. 1594 – zm. 1638) – wojewoda kijowski od 1619 r.

⁵⁶ Jakub Szczawiński (ur. ok. 1577 – zm. 1637) – starosta łęczycki 1612–1626, wojewoda brzeskokujawski 1626–1637.

Pusch und hinter denselben ein Tham an der Weichsel⁵⁷ eingenomen. Sobaldt aber I.M. ankommen, haben sie dero *Leibcompagni* zu Fueß Capten *Aston*⁵⁸, dero ungrische Heyduggen undt Capten *Seridon*⁵⁹ comandirt zu ihnen in den Pusch zu *marchiren*. Alß sie hineinkamen, ists tapffer angangen, haben mechtig gegen einander geschossen undt haben die unserigen zu 3 unterschiedlichen mahlen den Feindt vom Wall getrieben, die Stücken haben auch starck gegeneinander gespielet. Ist gleichwoll unter den unserigen keiner darvor beschediget, auf des Feindes Seiten aber, so die unserigen gesehen hatt ein Kugell in den Tropfen getroffen undt 5 Persohnen zerschmettertt, auf der andern Seiten des Pusches haben die Cosaggen mit des Feindes Reuterey immer fort scharmutziert, da sie des *Gustavus* Leibbarbierer und seinen Gesellen gefengen bekommen, dem Balbierer den Kopff abgehawen, den Gesellen aber, so ein Moskowiter gewesen, vor I.M. brachtt, welcher außgesagtt, daß *Gustavus* selbst bey dießem Handel wehre und sich auf einen weißen Pferde finden lassen. *Interim* hatten sich unsere deutsche Soldaten gantz verschoßen, derowegen man alßbaldt frisch Pulver außgetheilt, in welcher Eilen ein Haydugg zukommen und ein Pulver nehmen mit der Luntten drein komen, darauf ein Fesslein angangen und in die 20 Capten *Astons* Soldaten beschediget. Die andern aber seýndt wieder Tapfer in der Pusch zu dem Feindt gewendertt, baldt darauf hat man von der andern Seiten einen vornehmen schwedischen *Officir* Otto von Sacken⁶⁰ vom Pferde geschossen, die Cosaggen daß Pferd bekommen, vom Körper *spolirt* und unter dem Wambeß eine guldene Ketten, wie auch I.M. Trommeter ein guldenes Armband davon bekommen. Auch haben sie einen andern schwedischen mit Reuter gefangen für I.M. gebracht, welcher berichtett, daß *Gustavus* selbst da wehre und hette 5 Regiment zu Fueß jedes von tausendt Mann und 16 Fahnen Reuter, daß auch der von Sacken erschossen, über des *Gustavus* Leibfahnen Leutenambt gewesen. Im weren den Scharmützell ist Ritmeister Otto Dönhoff, so erst unter Newenburg⁶¹ mit seiner *Compagni* frisch ankomen, alß er vor seiner *Compagni* gehalten, auß einer Moscheten auß dem Pusch überß linke Auge durch den Kopff

⁵⁷ Wisła.

⁵⁸ Artur Aston (ur. 1590 – zm. 1649) – najemnik angielski, w czasie kampanii 1626 r. dowodził piechotą szkocką (500 ludzi); Anna Biegańska, „Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczypospolitej”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 27 (1984): 93–94, 101.

⁵⁹ Zapewne Gabriel Ceridon (Seridon), Francuz, od 1617 r. w służbie Krzysztofa Radziwiłła jako dowódca dragonii, a następnie rotmistrz chorągwi rajtarii, walczył ze Szwedami w Inflantach w latach 1621–1622; Urszula Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)* (Warszawa: Wyd. Naukowe Semper, 2004), 363. W 1626 r. Ceridon dowodził kompanią dragonów.

⁶⁰ Otto von Sacken – rotmistrz kompanii rajtarii szwedzkiej.

⁶¹ Neuenburg (niem.) – Nowe nad Wisłą.

geschodden, auch alßbaldt Todes verblieben. Hatt also dieser erster Scharmützell von ein Uhr Nachmittag biß 6 Uhren gewehret, auf unsere Seiten seyndt in die 35 Persohnen geblieben und waß über 60 verwundt, auf des Feindes Seiten aber seindt über 360 Mann geblieben und sehr viel beschediget. I.M. haben auß dem Feldt nicht gewollt biß der Feindt abgezogen, da dann die Wachen woll bestelet und I.M. wieder in daß Lager gezogen.

Den 23 *Septembris* [1626] ist man von beyden Theilen gantz still gewesen, allein haben die unserige 2 gefangene eingebracht. I.Hoch.F.D. Printz *Vladislaus*⁶² ist hinauß auf die Walstadt geritten und der entlebten schwedischen Körper noch 24 so schrecklich verwundt und zerhawen gefunden, auch ettliche Hauffen, die sie in ser Nacht begraben. Deßelbiges Tages hat der Feindt beÿ dem Dorffe Falckenaw, da er sein Lager hat, eine Schiffbrücken über die Weichßel geschlagen. Umb Mittag Zeit hatt H. Abrahamowicz⁶³ seine 600 Pferde *praesentiret* und wol beständig.

Den 24 [*Septembris* 1626] hatt sich der Feindt mitt 14 Scherbothee oder Schtrausen auf der Weissel merken lassen darauf man alsobalt dies Fusfolk auß Ufer verordnett auch etliche Stück dahin gepflantzett. Als er solches seien worden, hatt Er sich zurück gewendett.

Źródło: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Herzogliches Briefarchiv, K6, 1351, b.p.

⁶² Królewicz Władysław Waza (ur. 1595 – zm. 1648).

⁶³ Mikołaj Abramowicz (Abrahamowicz) (ur. ? – zm. 1651) – wojewodzie smoleński, dowódca regimentu rajtarii, późniejszy generał artylerii litewskiej.

[2]⁶⁴

**[Diariusz kampanii wojsk koronnych w Prusach Królewskich
24 IX – 5 X 1626]**

Den 24. *Septembris* [1626] hatt sich des H.^a Woÿwoden von Posen⁶⁵ *Compagni Hussaren praesentiret*, ein schönes Volck. Nach Mittage haben sich 11 und 14 Scherbothe^b oder Straußen auf der Weißel sehen laßen, dar-auff I.Hoch.F.D. allsobaldt daß deutsche Kriegsvolck^c an die Weißel gestellt und etliche Stück^d dabey. Alß solches der Feindt vermerckt, hatt er gewantt und in seÿn Vortheil sich begeben.

Den 25. [*Septembris* 1626] nach Mittage haben etliche Cosacken I.Kgl.M.⁶⁶ 4 Pahr Pistoll und 30 Degen, so sie von den Schweden (derer sie ein Cornett getrennt und meisten Theil geschlagen) abgenommen. Es ist auch der Rittmeister *Karkowskj*⁶⁷, so auff Kundtschafft außgeschickt gewesen, wiederkommen und eingebracht, daß er zu Dirschaw in der Schanze gewesen, welche der Feindt ganz verlaßen, habe sie gar lehr gefunden, außer einem Soldaten, so er im Thor antroffen und den auch mit anhero gebracht. Seÿ biß vor die Stadt geritten, da sich auff dem Stadtwall etwa ein Man 30 sehen laßen.

Den 26. [*Septembris* 1626] ist still gewesen, seindt bloß auß der *Starostej Lukuw*⁶⁸ 100 *Hussaren* und 100 *Kosaken*, wie auch sonst noch anderem 4 Fhanen Frischvolck ankommen.

Den 27. [*Septembris* 1626] seindt des H. Khron Marschalcks⁶⁹ so 2 *Kornet Hussaren* und *Kosaken*, wie auch des H. kiowschen Woÿwoden⁷⁰ 1 *Kornett gutter podolÿscher Kosaken*. [k. 24v] Endtlich der *Castellan Szeprskÿ Nißczicki*⁷¹ wegen der plozker *Starostej* mitt schönem Volck 2 *Kornett an-*

⁶⁴ Oznaczenia literami w niniejszym tekście: a brak w kopii; b w kopii „Scheerböthe”; c w kopii „Fußvolck”; d w kopii „Stück Geschüze”; e-e w kopii „daß meiste von der Fahne salviret der Rittmeister”; f w kopii po „Nach deme jest es unß aber an etwas abgangen, davon sichs nicht woll will schreiben laßen, hatt”; g-g przekreślone; lekcja niepewna.

⁶⁵ Stanisław Przyjemski (ur. ? – zm. 1642) – wojewoda poznański w latach 1624–1628. Teodorczyk („Bitwa pod Gniewem”, 126) błędnie identyfikuje go z Piotrem Opalińskim, który zmarł w 1624 r.

⁶⁶ Chorągiew Kozaków zaciężnych Zygmunta III Wazy pod rotmistrzem Mostowskim (Mostowskim?).

⁶⁷ Może Krokowski (von Krockow), zob. przyp. 85.

⁶⁸ Erazm Widlicca Domaszewski (ur. ? – zm. 1633) – starosta łukowski w latach 1616–1633.

⁶⁹ Łukasz Opaliński (ur. 1581 – zm. 1654) – marszałek nadworny koronny od 1620 r., starosta śremski (od 1608 r.) i kolski (od 1622 r.).

⁷⁰ Tomasz Zamoyki (ur. 1594 – zm. 1638) – wojewoda kijowski od 1619 r., późniejszy kanclerz wielki koronny (od 1635 r.).

⁷¹ Paweł Nieszczycki (ur. ? – zm. 1641) – kasztelan sierpski (sierpecki).

kommen. Denselben Tag kam *Aviso*, das der Feldther *Konieczpolský*⁷² mitt 8000 Man, darunter 1000 gutter deutscher Mosquetierer, gewiß ankehmen.

Dem 28. [Septembris 1626] bekamen I.M. *Aviso*, daß Graff von Thurn⁷³ zu Marienburg mitt 3 Regimenten und ohngefähr 500 Pferden durch *marchirett* were und hette man sich folgendes Tages gewiß eines ernsten Scharmützels zuvorsehen. Nach Mittage kam an der Rittmeister *Moczarsky* von Putzke und der Örtter herauß. Bracht etlich und zwanzig Gefangene, darunter *Carl Carlsen* seÿn Kamerdiener war, bracht auch zugleich die 2 Kaschubsche vom Adel, so zum Schweden gefallen, als den *Jankowsken* und *Radzinsken*, so dem Schweden geschworen und Volck zuführen wollen. Über dieselben schreÿ alles Volck *crucifige*, *crucifige*, gevierteilt oder auff ein Pfal gesetzt. Solche meineidige Verräther wirdt ihnen auch unter denselben zweÿen eines ohnfhelbar wiederfharen.

Den 29. [Septembris 1626] wahr der Tag *Michaëlis*, hat sich H. *Abrahamowic* gar frühe hinauß gemacht umb zu versuchen den Feindt auß seÿnem Vorteil zu locken, ist auch tapfer angegangen. Welcher als daß er umb 12 zu Mittage mit seÿner ganzen Armee in das Dorff *Karczke*⁷⁴ ankommen und daßelbe stracks zu seÿnem vorteil eingenommen, hinter [k. 25] dem Dorffe den großen Tahn an der Weißell eingenommen und ob ihn zwar die unserigen mitt Scharmützieren herrauß gelockt, hat er sich doch von seÿnen Mosquetirern und vom den Graben nicht geben wollen. Endlich aber ist unser Fußvolck zu ihme hinter die Graben *marchierett*, da ist der ernst beßer angangen und haben mächtig auffeinander geschoßen, Er hatt teils seÿner *Mosquetierer* auff ein Insel in der Weißell übersezen laßen, welche den unserigen zimlich schädlich gewesen. Endtlich hat des Schmelings⁷⁵ und *Abrahamowiczen* Reutereÿ, wie auch etliche Fahnen Kosacken wacker angesetzt, da der Feindt zimlich zurück weichen müßen. Es hatt aber die Reutereÿ nicht über den Graben zum Feinde gekondt, derowegen sie wenden müßen. *Interim* hatt man mitt dem groben Geschütz starck auffeinander gespielett. Ist auch von unsern Stücken dem Feinde großer Schade zugefügt worden. Weil dem unsere Reutereÿ da nichts nicht schaffen können, haben sie sich vorgenommen mitten am Dorff anzusezen und wo müglich

⁷² Stanisław Konieczpolski (ur. 1591 – zm. 1646) – hetman polny koronny od 1618 r., późniejszy kasztelan krakowski (od 1633 r.) i hetman wielki koronny (od 1632 r.).

⁷³ Franz Bernhard hrabia von Thurn-Valsassina (ur. 1592 – zm. 1626) – pochodził z Czech, w służbie szwedzkiej od 1623 r., pierwszy *Generalmajor* armii szwedzkiej, pochowany w Elblągu w kościele Najświętszej Marii Panny.

⁷⁴ Prawdopodobnie Wielki Garc (niem. Gross Gartzke) – wieś położona ok. 15 km na północ od Gniewu.

⁷⁵ Henryk (Heinrich) Szmeling (Szmelling, Schmelling, Schmellingk) – Inflantczyk, starosta orleński, w 1626 r. rotmistrz chorągwi rajtarii; Augustyniak, *W służbie hetmana*, 52, 149, 238, 241.

das Dorff in Brandt zustecken, ob man ihn so auß dem Nest ins Feldt bringen möcht, da hatt er starck mitt Stücken auff die unserigen gespielett, hatt ihm aufgelöcket, daß er einen vornehmen jungen H. *Herbart*⁷⁶ genant seÿnem Pferde den Kopf [k. 25v] und ihme die Brust durchweg genommen, also daß er keyne Schmerzen empfunden. Auff der andern Seÿten des Dorffs, hatt sich *Moczarsky* mitt seÿnen Kosacken wacker brauchen laßen. In gleichem *Capitain Aston* mit seÿnen Soldaten hatt also dieser Scharmüzel in die 10 Stunden gewehrett, also das I.M. erst 2 Stunden in der Nacht ins Lager kommen. Der unserigen seÿndt geblieben, unterm *Chevalier Juditzky* 3 todt, 6 verwundt, unterm *Capitan Aston* 1 todt, 4 verwundt, unter *Capitan Rottstein*⁷⁷ 7 todt, 4 verwundt, unter *Capitan Fittinghoff* 2 todt, 6 verwundt, unter *Capitan Dönhoff* 1 todt, 5 verwundt, unter *Capitan Polidor*⁷⁸ 4 verwundt, unter *Capitan Kitten*⁷⁹ 1 verwundt, unter den ungarischen Heÿducken 7 verwundt. Unter der Reutterÿ seindt in 40 Pferde geschoßen, derer 12 stracks todt geblieben, auch viel unter unseren Reuttern beschädigt.

Den 30. [Septembris 1626] ist es still gewesen, allein das man etlich hundert Pawren mitt Schuppen und Spathen kommen laßen, welche im Felde auff etlichen Hügeln Schanzen aufgeworffen, dahin wier unsere Stücke plantierett.

Den 1. Octobris [1626] hatt mann früh ins Lager bracht, das sich der Feindt auß seÿnem Quartier und wieder in den Eichwaldt, da er den 22. Septembris gewesen, mache. Derowegen [k. 26] I.Hoch.F.D. der Prinz baldt hinauß, I.M. aber umb 9. Uhr hernach gezogen. Ehe und aber I.M. hinauß kommen, hatt daß Fußvolck schon starck auffeinander geschoßen und in deme sich ein Regimentt schwedisch Volck eines Berges bemachtigen wollen, hat Rittmeister Schmeling einen stielen Bergk hinunter in den Feindt gesetzt, den *Capitan* darnieder geschoßen, und mitt den *Pallaschen* die andern niederzumetzen angefangen, da die schwedischen *Mosquetierer* stracks *Mosqueten* und Picken niedergeworffen, und sich mitt der Flucht

⁷⁶ Mikołaj Herburt (ur. ? – zm. 1639) – starosta skalski od 1620 r., rotmistrz chorągwi kozackiej.

⁷⁷ Balthasar Rottstein (Rothstein, Rossstein) – dowódca kompanii dragonów.

⁷⁸ Być może Polidor Adrian von Katz – już w 1622 r. w służbie polskiej jako kapitan okrętowy Zygmunta III; Kazimierz Lepszy, *Dzieje floty polskiej* (Gdańsk – Bydgoszcz – Szczecin: Instytut Bałtycki, 1947), 218–219; Władysław Czapliński, „Cień Polski nad Sundem. Kartki z dziejów dyplomacji w latach 1621–1626”, *Kwartalnik Historyczny* 86, z. 2 (1979): 327. Paradowski w zestawieniu jednostek piechoty w armii koronnej w Prusach wymienia w 1626 r. kompanię Adriana Kita; Paradowski, *Despite Destruction*, 92.

⁷⁹ Andrew Keith (Kieth, Kiet, Kit) – Anglik, dowódca kompanii dragonii lub Wilhelm (Gilbert) Keith – dwódca kompanii piechoty niemieckiej; Biegańska, „Żołnierze szkoccy”, 94; Paradowski, *Despite Destruction*, 92.

salvieren wollen. In werendem Scharmützel ist Rittmeister Schmeling ins dicke Fleisch geschossen, seÿn Fenrich durch einen Schenckel und seÿn Leutenamt durchs Fußblath, viel vonn seÿner Gesellschaftt seindt beschedigt, vielmehr aber Pferde geschossen worden. Einen schwedischen *forirer* hatt mann gefangen bekommen, welcher vor I.M. bracht worden, da ist er auff die Knie gefallen und umb das Leben gebetten. *Interim tentiret* nochmals der Feindt obengedeuten Berg zu seÿnem Vorteil einzunehmen. Darauf sezen des *Niewiarowsken*⁸⁰ Fahne Hußaren, des jungen Weÿers⁸¹ Fahne und etzliche andere mitt Macht in den Feindt, einen sehr stielen Berg hinunter, worden aber mitt *Mosketen* so empfangen, daß das *Niewierowsken* Fhenrich bliebe. Von der Fahne rissen die [k. 26v] Schweden ein Stück, „daß meiste aber davon der Rittmeister *salvirett*“. Mit dem Fenrich blieb Roß und Mann zugleich. Ingleichem verlor der junge Weÿer seine Fahne und sonst noch einem Fenrich des H. *Dzialinsky starosty pokrzywinskiego*⁸² wardt die Faust sampt der Fahnenstange weggeschossen, also das er die Fahne verlohren. Indeßen fewerten die unsern Mosquetierer starck auf den Feindt. Da wardt *Capitan Polidor* durch ein Schenckel geschossen, die Schienebein morsch enzweÿ und seindt noch viel andere Soldaten beschediget worden. Es hatt so lange gewehret, daß etliche der unseren *Mosquetierer* 68 Schoß aus einer Moßketen getahn, biß es ihnen hat angefahren an *munition* zumangeln, welch ehe man sie zur Handt bracht, hatt sich der Feindt obgedachter Berge bemächtigt und stracks in unseren Augen starcke Schanzen drauff auffgeworffen. I.M. haben befohlen den Gefangenen zu *examiniren*, welcher außgesagt, daß *Gustavus* 9 Regiment zu Fuß hette, 20 *Cornett* Reutter, jedes Regiment wehre 1000, teils auch 1100 biß in 1200 Man starck, die Reutter *Cornett* wehre keines über 100 Pferde, hette [k. 27] daneben 8 halbe Cartanun und 20. Feldtstück. Seÿn intent were diese Stadt zuentsezen, man vernehme auch, das er daß halbe Volck hier im Winterläger laßen, die ander helffte aber mitt sich in Schweden führen wolte. Nach deme nun I.M. biß kegen 5. Uhr nachmittag also im Felde gehalten, hatt man das Geschüz abgeführt. Ein schönes Vorwerck zum Schloß gehörende, deßen sich der Feindt zu seÿnem Vorteil brauchen können, in Brandt gesteckt und also nach bestellter Wache inß Lager gezogen. I.Hoch.F.D. Jägermeister Wilhelm von Mülheim⁸³ hatt sich in unsere gemachte Schanze verfügt,

⁸⁰ Paweł Niewiarowski (ur. ? – zm. ok. 1655) – rotmistrz własnej chorągwi husarskiej.

⁸¹ Mikołaj Wejher (ur. ? – zm. 1647) – syn Jana Jakuba Wejhera wojewody chełmińskiego, starosta radzyński, rotmistrz własnych chorągwi husarskiej i kozackiej.

⁸² Jan Działyński (ur. 1590 – zm. 1648) – starosta pokrzywnicki, rotmistrz własnej chorągwi husarskiej.

⁸³ Łowczym i dworzaninem pokojowym królewicza Władysława był od 1625 r. Gebhard Müllenheim-Rechberg (ur. 1599 – zm. 1673), nie Wilhelm.

etliche Stück auff den Feindt gerichtet, einen *Capitan* zerschoßen und sonst zimlich Schaden unter dem Feinde gethan. Nach dem^f sich der Feindt der Berge bemechtiget und weil unser deutsches Fußvolck, so die Stadt beläget gehabt, sambt dem Geschütz ab und ins Läger geführet worden. Hatt er selbige Nacht die Stadt zuendtsetzen gute Gelegenheit gehabt, wie man den erfahren, daß er die 300, so in Besatzung gewesen, abgelöset und 400 Frischvolck hienein gebracht haben soll.

Den 2. *Octobris* [1626] seyndt wier mitt dem ganzen Lager aufgebrochen und auf eine halbe Meile unter dem Dörfflein Brode uns *quartirt*.

Den 3. *Octobris* [1626] seyndt wier biß unter das Kloster Pelplin auf eine kleine Meil verrücket. Ehe wir aber auffgebrochen, ist unser Rittmeister Koßutt⁸⁴ mit seýner Reutereý [k. 27v] *tandem aliquando* ankommen, hatt aber nicht mehr, alß 6. Pferde mittbracht, welche noch darzu schlecht *armiret* und von den polnischen Herren sehr schimpfflich gehalten worden. Er entschuldigt sich mitt dem Leutenambt Wernsdorff, daß sich derselbe mitt seýnen 30 Pferden gethaner Zusage und Abhandlung gemeß nicht eingestellt, hatt aber solche Endschuldigung wenig hafften oder verschlagen wollen, sondern ist angezogen worden, es soltten 100 Pferde vollkomen und dazu Kührißierer seýn. Ist endtlich von I.M. unter des H. Woýwoden von Kýow Regiment, beý des Rittmeister Schmelings Reuteri geordnet worden.

Den 4. [*Octobris* 1626] frühe ist ein Kosack vom Feldherren ankommen, welcher berichtet, daß derselbe mitt 6000 gutter geübtter Soldaten ankommen, habe ihn auff jenseidt Warschaw verlaßen, auch seindt Schreibern komen, daß die 1000 *Mosquetierer* so George Krokow⁸⁵ in Pommern

⁸⁴ Zapewne rotmistrz Georg von Kospoth, werbujący w 1626 r. kompanię rajtarii (100 koni), którą Jerzy Wilhelm, jako książę pruski, na mocy traktatu krakowskiego z 1525 r. był zobowiązany jako lennik Korony wysłać na pomoc królowi polskiemu na wypadek wojny; Augustiewicz, *Przebudowa*, 78.

⁸⁵ von Krockow (z Krokowy Krokowski) – szlachta pomorska osiadła przynajmniej od końca XIII w. w Krokowie w starostwie puckim. Znani są przedstawiciele tej rodziny służący polskim Wazom: Ernest (ur. ? – zm. 1631) – dworzanin Władysława IV, sędzia ziemski pucki w 1624 r. czy Matthias (Maciej) (ur. 1600 – zm. 1675) – przedstawiciel króla polskiego podczas rokowań pokojowych w Osnabrück w 1646 r. Bratem Matthiasa był Gneomar Reinhold (ur. 1598 – zm. 1658) – starosta łęborsko-bytowski i pułkownik w służbie polskiej, więc może to on został wymieniony w źródle. Znany jest syn Ernesta – Georg, ale o jego służbie wojskowej wiadomo tylko, że poległ w 1635 r., walcząc po stronie protestanckiej w wojnie trzydziestoletniej. Sam Ernest w 1626 r. miał opowiedzieć się po stronie Gustawa Adolfa; Franz Schultz, „Materialien zu einer Geschichte des Hauses Krockow”, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 45 (1903): 165–166, 180–181; Jacek Heidenreich, „Przyczynek do dziejów rodu Krokowskich z Krokowej”, *Ślupskie Studia Historyczne* 5 (1997): 199–108; Hans Saring, „Krockow, Matthias von”, *Neue Deutsche Biographie*, dostęp luty 20, 2023, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz46113.html#ndbcontent>.

geworben, schon im Anzuge und weren deroselben 600 zur Coniz⁸⁶ ankommen, I.M. seyndt ins Kloster zur Kirchen geritten und den Gottesdienst verrichtet. In welcher Kirchen der Feindt zwar gewesen, aber keinen sonderlichen Schaden getahn, außer daß er die *Bibliotecam spoliaret* und 3 große Fuder Bücher wegführen laßen. So seine *Praedicanten* außgelesen. Möglich werden sie auß denselben Büchern sehendt und bekehren sich und ihren Herren zu mehrerer Andacht. Daß sehr schöne Altar, so der Abt bawen laßen und 15 000. fl. kostet, hatt er unversehrt gelaßen. Er hatt das ganze Kloster Axel Baneren⁸⁷ gegeben, ist aber geringe Zeitt wirrt darinn gewesen, Gott gebe allewege also.

⁸⁸Den 5. [*Octobris* 1626] die Posten nacher Königsberg expedirett, der H. Oberburggraf⁸⁸ an H. Wolff Kreutz⁸⁹.

[k. 28] Den 5. [*Octobris* 1626] Vormittags haben sich I.M. praesentiret 13 frische Fahnen, H. Wojewoda *Inowladislawsky*⁹⁰ 150 Kosacken, seynes Bruder H. Grodzicky⁹¹ 150 Kosacken. Die *Starostei Brzeszcze in der Koj*⁹² hundert *Hussaren* ein schönes Volck.

[k. 28v] Continuatio Diary.

Źródło: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem, I. Hauptabteilung, Rep. 9 (Polen), 5g, Bd 3, 24–27v (podstawa wydania); kopia: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, I. Hauptabteilung, Rep. 9 (Polen), 5g, Bd 1, 94–97.

⁸⁶ Koniz (niem.) – Chojnice.

⁸⁷ Axel Gustafsson Baner (ur. 1594 – zm. 1642) – koniuszy Królestwa Szwecji (*riksstallmästare*) od 1624 r., namiestnik (gubernator) Västmanland do 1627 r., marszałek (*riksmarskalk*) od 1633 r.

⁸⁸ Friedrich zu Dohna – członek kolegium nadradców pruskich, nadburgrabia (*Oberburggraf*) w latach 1615–1627.

⁸⁹ Wolf (Wolfgang) von Kreytzen (ur. ok. 1580 – zm. 1649) – pułkownik krajowy i naczelny dowódca wojska w Prusach Książęcych od 1610 r. (formalnie od 1611 r.), starosta tyłżycki od 1611 r.

⁹⁰ Zygmunt Grudziński (ur. ok. 1572 – zm. 1653) – syn Stefana (zm. 1588) kasztelana nakielskiego, wojewoda inowrocławski w latach 1621–1628.

⁹¹ Stefan Grudziński – syn Zygmunta (ur. ok. 1560 – zm. 1618) wojewody rawskiego, nie był bratem wymienionego wyżej wojewody inowrocławskiego, tylko dalszym krewnym.

⁹² Jan Łowicki (ur. ? – zm. 1640) – sekretarz królewski, sędzia ziemski brzeskokujawski w latach 1618–1620, podkomorzy brzeskokujawski w latach 1620–1623, starosta bobrownicki w 1623 r., starosta brzeskokujawski w latach 1623–1630.

[3]⁹³

**[Kontynuacja diariusza kampanii wojsk koronnych w Prusach
Królewskich 6 X – 2 XI 1626]**

Continuatio Diarj, im October

Den 6. [*Octobris* 1626] vor Mittage haben sich I.M. presentiret 3 frische Fähnen h. *Wojewoda* Inowładziłowski 150 Koßaken, sein Bruder H. Grodzycky 150 Kosaken. Die Starostei Brzeszcze in der Koy 100 Hußaren ein schön Volck.

Den 7. [*Octobris* 1626] ist das Lager vol früh von Pelplin aufgebrochen undt biß uff ein halbe Mail unter Derschaw verrücket.

Den 9. [*Octobris* 1626] ein Trombter vom Schwede inß Lager kommen.

Den 10. [*Octobris* 1626] ein Musquetirer zu unß übergefallen undt Zeitung bracht, daß *Gustavus* am Blutgang liege.

Den 11. [*Octobris* 1626] wieder ein Trombter vom Schweden ein Schreiben ahn Großscanzler⁹⁴ bracht. Ernst Dönhoff mit 200 Pferden⁹⁵ ankommen.

Den 12. [*Octobris* 1626] ein schwedischer Reuter zu unß übergefallen, denselbenn Tag auch ein Kundtschafter, so auß dem schwedischen Lagett anhero geschickt gefangen worden.

Den 13. [*Octobris* 1626] zwo frische Fahne ankommen, auch ein schwedischer Trombter.

Den 14. [*Octobris* 1626] nach Mittage *Margrabia Miskowski*⁹⁶ mit 100 Hußarrn und 100 Koßaken ankommen. Denselben Tag hat der Feindt durch den *Secretarium* Horn⁹⁷ mit unß wegen der Gefangenen anfangen zu tractiren.

Den 15. [*Octobris* 1626] wieder ein chwedischer Trombter kommen und H. Collmischer Bischoff⁹⁸.

⁹³ Oznaczenie literami w niniejszym tekście: h-h – wykreślone.

⁹⁴ Wacław Leszczyński (ur. ok. 1576 – zm. 1628) – kasztelan kaliski od 1616 r., wojewoda kaliski 1618 r., podkanclerzy koronny od 1620 r., kanclerz wielki koronny od 1625 r. Brał udział w kampanii w Prusach w 1626 r., wystawił na nią chorągiew husarii i chorągiew piechoty polskiej.

⁹⁵ Chorągiew rajtarii królewskiej.

⁹⁶ Władysław Myszkowski (Gonzaga-Myszkowski) (ur. ? – zm. 1658) – syn Zygmunta (ur. ok. 1562 – zm. 1615) marszałka wielkiego koronnego. Wymieniony w „Diariuszu albo summie spraw i dzieł wojska kwarcianego w Prusiech”, 35: „jmp. margrabia młodszy chorągiew usarską przyprowadził”.

⁹⁷ Być może Heinrich Horn, sekretarz miejski i rajca z Elbląga; zob. Israel Hoppe, *Geschichte des ersten schwedisch-polnischen Kriegen in Preussen* (Leipzig: Duncker u. Humblot, 1887), 38, 453, 472, 546, 550.

⁹⁸ Jakub Zadzik (ur. 1582 – zm. 1642) – sekretarz wielki koronny od 1613 r., biskup chełmiński w latach 1624–1635.

Den 16. [Octobris 1626] H. *Wojewoda Lenczycki*⁹⁹ mit 100 Heiducken, 300 Koßaken und 100 Hußaren ankommen.

Den 17. [Octobris 1626] nach Mittage H. *Starosta Czerwonogorski* H. *Danelowic*¹⁰⁰ ankommen mit 100 Hußaren und 200 Koßaken.

Den 19. [Octobris 1626] die *Commisarien* noch einß wegen der Gefangenen *zutractiren* zusammen kommen. Auf dem Abent ist ein schwedischer Trombter kommen, so ahn den Canzler schreiben bracht, ob nicht muglich wehre vom ewigen Frieden *zutractiren*, worin man verwilliget und den *Termin* auf den 21. [Octobris] ufgenommen, *locum designiret*, auch haben beide Partt einander Caution *sub fide publica* zugeschickett.

Den 21. [Octobris 1626] weiln aber der Feldtherr glücklich mit schönem Volck [k. 8v] ahnnkommen, ist biß auf folgenden Tag mit den *Tractaten* verschoben, die Commissarien von unsrer seiten seint I.G. der H. Crohnen Canzler, H., *Wojewoda* von *Kyow Zamoiski*, H. Littawischer Hoff Marschalck *Wieszolowski*¹⁰¹, H. *Starosta Derbski Magnus* Ernst Dönhoff¹⁰² und H. *Gembicki Regens*¹⁰³ der Großen Canzelei. Dießen Tag ist auch der Kundschafter, so vom Schweden anhero inß Lager geschickt und von Danzig guter Leutte Kindt, gleich alß der Feldtherr einnzog, in Viertheil geschlagen und die Viertel in Galgen gehenckt worden, wirt seinem *Gustavo*, so ihn abgefertigt, nicht balt Kundschaftt bringen. Deß Feldtherrn Einzug sint erstlich zwo Kornett podolschen *Kosaken*, nochmalß ein *Cornet Hussaren* mit pflichten Lanzen und Pistollen, dehnen folget H. *Abramowicz* mit etlichen hundertt teuttschen Reutern, in guter Ordnung denen folget I.M. *Leibguardy* 200 Pferd, so dem Feldtherren entgegen geritten, darauff der Hoff prächtig geschmückt, dennen Feldtherr, neben ihn zur lincken ritte H. *Wojewoda* von *Kyow Zamoiski*, zur rechten der *General* von Posen¹⁰⁴, ihnen folget ein starcker *Tropp Kosaken*, denselben folget *Capiten* Butler¹⁰⁵ mitt 200 *Dragunen* und nochmalß 300 *Musquetirer* woll *gemountirett*, das andre Volck kombt nach und uff der andern Seiten der Weißel folgen ihn zwee

⁹⁹ Adam Sędziwój Czarnkowski (ur. 1555 – zm. 1627) – generał wielkopolski w 1593 r., wojewoda łęczycki od 1605 r.

¹⁰⁰ Stanisław Daniłowicz (ur. ? – zm. przed 10 III 1632) – starosta czerwonogrodzki od 1624 r., syn Mikołaja (ur. ? – zm. 1624) podskarbiego koronnego.

¹⁰¹ Krzysztof Wiesiołowski (ur. ? – zm. 1637) – podstoli litewski od 1600 r., stolnik od 1604 r., krajczy od 1620 r., marszałek nadworny litewski od 1623 r.

¹⁰² Ernst Magnus Dönhoff (ur. 1581 – zm. 1642) – starosta dorpacki od 1622 r.

¹⁰³ Jan Gembicki (ur. 1601 – zm. 1675) – regent mniejszy kancelarii królewskiej, sekretarz królewski od 1626 r.

¹⁰⁴ Adam Sędziwój Czarnkowski.

¹⁰⁵ Jakub Butler – Szkot lub Irlandczyk, w służbie koronnej od 1621 r., w 1626 r. dowódca regimentu dragonii; Biegańska, „Żołnierze szkoccy”, 90, 93–95.

Obristen, alß H. *Potocki*¹⁰⁶ und H. *Starosta Wiski*¹⁰⁷ mit 200 Mann. Umb Mittag wurden 6 schwedische Soldaten Teutschen gefangen, der ein aber, so ein Pohl gewesen, haben die Pohlen stracks niedergehawen. Nach Mit-tage kahn Fürste Christoff *Zbarawski*¹⁰⁸, sein Volck ahn 2000 Mann guter Schützen soll morgen folgen.

Den 22. *Octobris* [1626] *hora* 9. seindt die H. Deputiretn zur friedens Trac-tations hinauß gezogen, alß H. Großcanzler *Leszniewski*¹⁰⁹, H. *Wojewoda* von *Kjow Zamoiski*, H. Littawischer Marschalck *Wieszolowski*, H. *Magnus* Ernst Döenhoff und H. *Giembicki* Regens der Großen Canzelei. In [k. 9] folgender Ordnung vorher seint geritten, ungefehr ein 80 Pferdt Hoffjunckern treflich außgeputzt, denen seint gefolget H. *Deputiren*, zur rechten Handt neben ih-nen seint margiret 300 deutsche *Mosquetirer*, zur lincken 200 Heiducken, hinter ihnen 150 *Hussaren*, folgendts das Gesindt, so auch bei 100 Pferden. Hintter *Zubkaw*¹¹⁰ ein Viertel Meill, von unserm Lager ungefehr 3 Viertel Meiln, sint 3 Gezelt ufgeschlagen gewesen, in freiem Felde ein groß Türckisch Gezelt, so H. *Zamoiski* hinauß führen laßen und 2 Zelt, so der schwedische Canzler Ochsenstern¹¹¹ hinbringen laßen, deren sie eins hart an das unsri-ge uffschlagen laßen, also daß zwischen beiden Gezelten nicht viel über ein Klafter *spatium* gewesen, das ander Gezelt hat etwa 50 Schritt davon gestan-den. Unsere Reuttern und Fußvolck ist etwa uff 200 Schritt von den Gezelten zurück in gutter Ordnung halten blieben, die Hoffjunckern aber schloßen ein halben *Mondt* umb unsere H. *Deputirten* Gezeltt, in welchem Tisch und Ben-cken mit rohten sammeten Decken beleget wahren. Ungefehr 3 Viertel Stunde nach unsrer Ankunfft kahmen die schwedische H. *Deputirten* auch ahn, alß H. Oxenstern schwedischer Canzler, H. Falckenberg Hoffmarschalck¹¹², H. *Baner*

¹⁰⁶ Podczas kampanii 1626 r. w armii koronnej znajdowały się dwa pułki późniejszych het-manów wielkich koronnych: Mikołaja Potockiego (ur. 1593 – zm. 1651) i Stanisława „Rewe-ry” Potockiego (ur. 1589 – zm. 1667).

¹⁰⁷ Mikołaj Kossakowski (ur. ? – zm. 1639) – starosta wiski od 1620 r., uczestnik wojny ze Szwecją w Inflantach i biwy pod Kircholmem 1605 r., kampanii moskiewskiej 1609–1611 i kampanii chocimskiej 1621 r. Dowódca pułku podczas kampanii 1626 r.

¹⁰⁸ Krzysztof Zbaraski (ur. 1579 – zm. 1627) – koniuszy koronny od 1610 r., starosta krze-mieniecki, solecki, wiślicki i hrubieszowski, poseł Rzeczypospolitej do Turcji w 1622 r., młodszy brat kasztelana krakowskiego Jerzego Zbaraskiego; Zbigniew Anusik, „Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski (1574–1631): szkic do portretu antyregalisty”, *Przegląd Nauk Historycznych* 9, nr 1 (2010): 55–138.

¹⁰⁹ Wacław Leszczyński.

¹¹⁰ Supkau (niem.) – Subkowy, wieś ok. 11 km na południe od Tczewa.

¹¹¹ Axel Gustafsson Oxenstierna (ur. 1583 – zm. 1654) – kanclerz szwedzki od 1612 r.

¹¹² Dietrich von Falckenberg (ur. 1580 – zm. 1631) – pochodził z Herstelle w Hesji, na służ-bie szwedzkiej do 1615 r., marszałek dworu Gustawa Adolfa od 1626 r.

Stallmeister¹¹³, Oberster *Leutenant* Todt¹¹⁴ und Doctor Salvius¹¹⁵ in folgender Ordnung, zur lincken Handt ein Tropp Reutter, zimblich *armirt* von 50 Pferden, nebenst dehnen ein Tropp *Musquetirer* von 250. Nebenst dehnen wieder ein Tropp Reuter von 50 Pferden und dan wieder Tropp *Musquetirer* von 250. Endlich wieder ein Tropp Reuter von 50 Pferden, die H. *Deputirten* zogen in der Mitten und alß sie bei dem weitesten Gezelt abgeseßen wehren, machte ihre Reuterei und Fußvolck gleichsamb einen halben Ringk umb ihr Gezelt. Darauf schickten sie alsobaltt zween zu unasern H.H. ließen sich entschuldigen, daß sie waß lange außen blieben wehren, legten die Schuld^t [k. 9v] auff den Trombter, daß derselbe nicht zu rechter Zeit wehr wiederkommen. Nun wehren sie da den gewünschtem Frieden *zutractiren*. Darauf ließen ihnen die unsrige sagenn, sie hetten sich dem Verlaß gemeß zu rechter Zeit eingestellt und ihrer gewartet. Itzo hetten sie etwaß mehr sich zuberathen vorgenommen, bathen sie wolten auch ein wenig Gedult haben, so balt sie fertig sein wurden, solts ihnen zuwißen gethan werden. Ungefehr nach einer halben Stunde schickten sie den. H. *Fridro*¹¹⁶ und sonst noch einen *Secretarium* zu ihnen mit Vermelden, so eß nun ihre Gelegenheit gebe möchten sie kommen, darauf sie baldt in das Gezelt, so nechst dem unsrigen standt sich einstellten und worden die Gezelt gegen einander ufgethan, beide Tische stunden gegen einander. Sie grüßten aber einander nicht, vielweniger zogen sie gegen einander die Hütthe ab. Darauf proponirte unser H. Canzler, daß sie uf ihr Ahnsuchen und Begehren sich eingestelet den Frieden zu *tractieren*. Weiß aber solche suchen wehren, die man einander auß eim Gezelt inß ander nicht ausschreyen könte, bätthe er, sie wollten it ihren Tisch etwaß neher zu ihnen rücken, dazu sie sich ganz willig erzeigten und ihren Tisch gar auß ihrem Gezeltt gegen das unsrige rücketen. Darauf begehret ferner unser H. Canzler, weil eß *Secreta* wehren, so sie *zutractiren* hetten, alß bethe er, sie wolten die ihrigen laßen abtreten, in gleichem wolten sie auch thun, welches in *continent* geschah, also das man ferner

¹¹³ Johan Banèr (ur. 1596 – zm. 1641) – w 1615 r. brał udział w wojnie z Moskwą, w 1621 r. w oblężeniu Rygi jako dowódca kompanii (*kapitanleutenant*) w regimencie gwardii królewskiej (*hovregement*), pułkownik i szef regimentu polowego piechoty Östergötland od 1622 r., komendant Rygi w latach 1625–1626, komendant Głowy Gdańskiej od października 1626 r.

¹¹⁴ Åke Henriksson Tott (ur. 1598 – zm. 1640) – w 1623 r. szambelan (*kammarherre*) Gustawa Adolfa, od 1625 r. podpułkownik rajtarii, w 1626 r. dowodził dwiema kompaniami fińskimi, późniejszy feldmarszałek (od 1631 r.).

¹¹⁵ Johan Adler Salvius (ur. 1590 – zm. 1652) – szwedzki dyplomata (poselstwa do Saksonii w 1622 r. i Danii w 1623 r.) i prawnik (od 1621 r. radca w sądzie nadwornym), brał udział w kampaniach Gustawa Adolfa w Inflantach i w Prusach w latach 1625–1628.

¹¹⁶ Jakub Maksymilian Fredro (ur. ? – zm. 1646) – łowczy przemyski od 1626 r., od 1619 r. pisarz w kancelariach mniejszej i większej, w 1626 r. pisarz w kancelarii kanclerza wielkiego koronnego Wacława Leszczyńskiego, sekretarz od 1623 r., późniejszy referendarz koronny (od 1645 r.); Wojciech Krawczuk, *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku* (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2002), 123–124, 161, 165.

nicht eigentlich wissen kann, waß vorgelaufen. Schließlich aber hat der schwedische Canzler beibracht, er hette nicht verhoffet, daß von unsrer seiten so schwere *Conditiones* solten begehrt werden, wolten ihrem König *referiren* und morgendes Tages solten an Ort und Stelle *sub Delegati* zusammen kommen, welche sich kegeneinander erkleren sollen, ob ferner von diesem Friede *tractiret* werden köntte oder nicht. Darauf sie kegeneinander die Hütthe abgenommen und [k. 10] geschieden. Eß hat aber diese *Tractation* bei guter drei Seger Stunden gewehret, also daß wir gar spätt wieder in unser Lager kommen. In wehrender *Tractation* haben wir mit ihren *Officirern discurreiret*, die vornembssten, so mit ihren wahren, hießen Rittmeister Wrangel¹¹⁷, Kizing¹¹⁸, Rottkirch¹¹⁹ und Sparr¹²⁰.

Den 25. [*Octobris* 1626] nach Mittage sind I.Hoch.F.D. 300 Hußaren¹²¹ in einer Lieberei eine auß dermaßen schöne *Compaignie* ankommen, I.G. der H. *Castellan* von *Sochaczow*¹²², alß I.Hoch.F.D. Marschalck hat sie geführt und H. *Adam Kazanowski*¹²³ führte die Fähne, dergleichen Fähne ist im Lager von schönem Pferd und wol *mountirten* Volck noch nicht gesehen worden.

Den 26. [*Octobris* 1626] ^h[seindt die []nischen Gesandten umb 8 Uhr verweiset, auch die Post nach Berlin expediret]^h.

¹¹⁷ Zapewne Hans Wrangel, w 1626 r. dowodzący kompanią rajtarii zaciężnej.

¹¹⁸ Hans Kaspar von Klitzing (ur. 1594 – zm. 1644) – pochodził z Marchii Brandenburskiej, w 1621 r. dowodził kompanią w regimencie Hansa Georga von Arnima w armii koronnej, kapitan w służbie szwedzkiej w 1625 r., podpułkownik, dowódca najemnego regimentu niemieckiej piechoty, tzw. „Zielonego” od 1628 r.; Augusiewicz, „Werbunki Hansa Georga von Arnim, Georga Friedricha von Kreytzen i Ernsta Georga von Sparr na kampanię chocimską 1621”, *Echa Przeszłości* 22, nr 2 (2021): 90.

¹¹⁹ Hans Rottkirch (Rothkirch) – pochodził ze Śląska, w 1617 r. w służbie szwedzkiej, już w 1624 r. dowodził kompanią rajtarii Östergötland, w 1627 r. podpułkownik i dowódca skwadronu rajtarii (5 kompanii Östergötland).

¹²⁰ Osoba trudna do zidentyfikowania. Mógł to być oficer pochodzący ze szwedzkiego rodu Sparre (np. Bengt Göransson Sparre, zm. 1632) lub brandenburskiego von Sparr, szeroko rozgałęzionego, którego przedstawiciele w dobie wojny trzydziestoletniej służyli w wielu armiach europejskich.

¹²¹ Chorągiew husarska królewicza Władysława pod porucznikiem Mikołajem Stogniewem (ur. ? – zm. 1645), późniejszym obożnym koronnym; Mirosław Nagielski, „Testament obożnego koronnego i starosty chmielnickiego Mikołaja Stogniewa porucznika chorągwi husarskiej JKMcI Władysława IV”, *Studia Historyczno-Wojskowe* 2 (2008): 263–275.

¹²² Konstanty Plichta (ur. ? – zm. 1631) – kasztelan sochaczewski od 1606 r., marszałek dworu królewicza Władysława od 1616 r., brał udział w kampanii chocimskiej 1621 r. na czele własnej chorągwi husarskiej, późniejszy wojewoda mazowiecki (od 1630 r.).

¹²³ Adam Kazanowski (ur. ok. 1599 – zm. 1649) – w 1620 r. komornik królewicza Władysława, towarzyszył mu podczas wyprawy moskiewskiej 1617–1618 i kampanii chocimskiej 1621 r., późniejszy kasztelan sandomierski (od 1633 r.) i marszałek nadworny koronny (od 1642 r.).

Eine Stunde heranch sint die H. *Deputirten*, so voriges Tages den 22. *hujus* den Frieden tractiret, wider in ihrem vorigen *Comitat* hinauß an dem gewonlichen Ort gezogen, zugleich seint auch die schwedischen vorigen H. *Deputirten* ankommen und balt zusammen ein jeder in sein Gezelt sich eingesezett. Da also balt der schwedische Canzler Ochsenstern von unsern Herren begehret, sie wolten *media* vorschlagen, auf waß Maß und *Form* dieser Friest gemacht werden möchte, den auf die vorigen *Conditiones* wusten sie sich nichts zuerkleren. Nach vielem *Tergiversiren* haben sich entlich die unsrigen dahin erkleret, daß I.Kgl.M. diese Kron Pohlen in ruhigem Standt zusezen und sein eigen Erbkönigreich großes Bluttbades zuüberheben zufrieden sei und geschehen laße, eß möge *Gustavus Adolphus*, Fürst in *Sudermanien*, die Cron Schweden zu seinem Lebetage behalten, nach seinem Tode aber solte sie ahn I.M. und gesetzt es dieselbe nicht erlebte ahn dero Erben *immediate* fallen. Würde aber *Gustavus* Erben verlassen, solte ihnen ihr vatterlich Fürstenthumb *Sudermanien* und waß demselben anhengig bleiben, in deßen [k. 10v] solte gleichwol I.M. *Loco Recognitionis* jerlich ein gewiße *Summa* von 100000 fl. auß Schweden gereicht werden. Solten allen denen, so auß Schweden gewichen und biß daher I.M. treue Dienste geleistet, alle ihre gutter *ex nunc restituiret* werden, ihnen auch frei sein in Schweden zu wohnen oder ab und zu zuziehen. Schließlich alles, waß bißhero in Liefelandt und Preußen eingenommen wehre und vorhin der Cron Pohlen zustendig gewesen, solte in *Integrum restituiret* werden. Darauff der schwedische Canzler *respondiret*, dieses alles wehre unmöglich, weder der König auß Pohlen, noch einer von seiner *Linie* wurde zum Königreich Schweden kommen, er hette sein Recht, so er darzu gehabt *deseriret*, wehre davon gezogen, hette sie verlassen. Nun *versiret* hirin ihre Freiheit, sie wehren nicht mehr *mancipia* wie vor diesem, hetten 28 Jahr ihr Blut darüber vergoßen und wehre kein Hauß in Schweden, so diesen Krieg nicht entpfinde, derowegen wan auch gleich ihr König *Gustavus* in diese vergeschlagene *Conditiones* willigte, wolten sie eß doch nicht thun. Ja, wen gleich ihr König keine Erben hinter sich verließ, solte doch der König in Pohlen noch seine Erben darzu nicht kommen, Preußen wolten sie wieder *quittieren* und Liefeland, waß uff dießseit der Dühne¹²⁴. Waß aber uf ien-seitt der Dühne wehre, solte schwedisch bleiben, außer diesem wüsten sie weiterß nicht zu willigen. Haben darauß angefangen ihre Freiheit heraus zu streichen und daß ihr König nicht so gar *absolutè* ihnen *dominirte*, sondern wehre auch legibus obstrictus und waß deß Dinges vielmehr waren schloß endtlich, eß wehr hier kein ander *medium*, alß *extremam manum imponere*.

Darauf antwortett H. *Palatinus* von *Kjow*, eß solte sich nu wol schicken, hier wehr nichts mehr zu reden. [k. 11] Sie *protestirten* vor Gott unschuldig zu sein, an allem Bluthe so mochte darüber vergoßen werden, biß daher

¹²⁴ Düna (niem.) – Dźwina.

hette er nicht gewust, waß er reden sollen, diesen vorstehenden Reichstag aber wolte er wißen, waß er reden solte und damit sint sie ufgestanden und vonenander gezogen. Alß solches im Lager erscholen und daß sich I.M. umb dieser Krohn willen so weit eingelaßen, sint die Pohlen heftig erbittert worden. Insonderheit über hochmütigen Andtwortt des schwedischen Canzlers, also daß ein großer Senator sagen dorfte nicht waß I.M. diesem Reichstag vom unß begehren, sondern waß sie erdencken möchten, werden sie erhalten, wirt also dieseß Reichstag werden, dergleichen nie gewest ist.

Den 27. [*Octobris* 1626] strenks nach Mitternacht ist der Feltherr mit etlichen *Compagnien* zu Roß außgezogen und daß feides Lager *recognisciret*, nach Mittag spätt wieder einkommen.

Den 28. [*Octobris*] *hora* 1. nach Mitternacht ist I.Hoch.F.D. Prinz *Vladislaus*, I.G. der Feltherr und H. *Wojewoda* von *Kjow Zamoiski* wieder hinauß gezogen ungefehr mit 4 Pferden und alß sie mit Anbruch deß Tages starck ahn deß feindes Schiltwacht kommen, sint sie ein Zeitlang halten blieben, ob sich jemant *presentiren* wolten. Alß aber niemandt kommen, habensie sich uff die Höhen nach demm Dorffe Karzig¹²⁵ begeben, alda Sie so balt ins Dorff nicht kommen, haben sie in des feindes Lager ein Rauch aufgehen sehen, darauf sie also balt sich wieder herunter unter des feindes Lager begeben, alß sie nahe hinahn kommen und niemandt gesehen, sint ihrer 10. vort und über die Schanz ins Lager gekommen, welches sie ledig und bloß gefunden. In der großen Schanz ahn der Brücken hat noch ein regiment zu Fuß gehalten und vor dem Lager nach dem Dorffe Fäldenau wer [] ungefehr ein 200 zu Roß. Auf welche uff befehllich [k. 11v] deß Feltherrn ein 30 Pferde *chargiret*. So balt sie diese gesehen, haben sie nach der Schanze gewendet und über die Brücke *margiret*. In daß hat der Feltherr eilendts in unser Lager advisiren, daß das Fußvolck und Geschüz hirunter gebracht wurde, ob man dem Feinde in die Schanze brechen, die *Retrogvardia* schlagen und die Brücken behaupten könnte. Weil eß aber zwar große Meil Weges von unserm Lager ist, das Volck sehr spätt, die *Artillerie* noch spether ankommen, doch haben unsre *Musquetirer* dem Feinde, welcher die Brücken stracks vor dieser Schützen ufgehoben, zimlichen Schaden gethan, ist demnach die Schanze, so der Feindt vor der Brücken verlassen, mit zwee *Compagnien Musquetiren* der unsrigen eingenommen. Wir ritten noch selbigen Abent ins Lager, welches sehr ordentlich und wool verbaut war, hat aber etlich kranken zurückgelaßen, auch fünden wir des andern Tages zwee in den Buden, welche sagten, das er in solcher Eil und so heimlich davon gezogen wehren, daß unglaublich wehre sonst gar sein gebrauch nichtt. Selbigen Tages sint des Feltherrn zwee *Regiment* unter

¹²⁵ Wielki Garc (niem. Gross Gartzke)?

dem H. *Potocken*¹²⁶, so unter Graudenz¹²⁷ gelegen, biß an Marienburg *chargiret*, daher wir auf dieser Seitenn von der Vestung starck Schießen hören, haben etliche Schweden angetroffen, niedergeahwen, theils auch gefangen genommen. Deßelben morgents ist wieder ein schwedischen Trombter zu unserm Canzler mit schreiben kommen, begehrent widrumb *per subdelegatos* wegen der Gefangenen zu tractieren.

Den 29. [Octobris 1626] sint unser viel inß schwedische Lager geritten, umb Mittag sint des Fürsten *Zbarawskén* I.M. Stallmeister¹²⁸ 200 *Musquetirer* und 500 podolische Schützen, freie Kerle mit langen Feuerrohren ankommen.

Den 30. [Octobris 1626] hatt sich H. Littawischen Marschalcks *Sappihen*¹²⁹ *Compaignia* von 150 Kosaken eingestellt.

Den 31. [Octobris 1626] ist des H. Littawischen Schreibers *Steffan Christoff Sappihen*¹³⁰ *Compaigny* von 100 Kosakken und 50 *Husarn* ankommen.

Den 2. *Novembris* [1626] ist H. *Stognif*¹³¹ mit 150 Reutern *Arqvibusier* wol *gemuntiret* und wol bereitet ankommen.

Źródło: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem, I. Hauptabteilung, Rep. 9 (Polen), 5h, Bd 1, 8–11v.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Gdańsku

Korespondencje miasta Gdańska po 1525 r.

Biblioteka Jagiellońska

Dział Rękopisów

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

Dział Rękopisów

¹²⁶ Stanisława Potockiego i Mikołaja Potockiego.

¹²⁷ Grudziądz.

¹²⁸ Krzysztof Zbaraski.

¹²⁹ Jan Stanisław Sapieha (ur. 1589 – zm. 1635) – syn kanclerza i hetmana wielkiego litewskiego Lwa Sapiehy, marszałek nadworny litewski od 1617 r., marszałek wielki litewski od 1621 r., w latach 1625–1626 walczył ze Szwedami w Inflantach (poniósł porażkę pod Walmoją 17 I 1626 r.).

¹³⁰ Krzysztof Stefan Sapieha (ur. 1590 – zm. 1627) – stryjeczny brat Jana Stanisława, pisarz wielki litewski od 1621 r.

¹³¹ Pomyłka autora diariusza. Mikołaj Stogniew dowodził w 1626 r. chorągwią husarską królewicza Władysława. Natomiast wg AP w Gdańsku, 300, 53, sygn. 48, Diariusz o postępie wojny pruskiej w roku 1626 przeciw Gustawowi Książęciu Sudermańskiemu, 386, 2 XI 1626 r. do obozu kólewskiego „przyszła rota pana Gniewosza rajtarska”. Według Paradowskiego Mikołaj Gniewosz w 1626 r. miał chorągiew arkebuzerską, traktowaną jako husaria (z takim samym żołdem); Paradowski, *Despite Destruction*, 67; Paradowski, *Studia*, 154.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

Dział Rękopisów

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem

I. Hauptabteilung, Repositor 9 (Polen)

XX. Hauptabteilung, Herzogliches Briefarchiv

Źródła publikowane

„Diariusz albo summa spraw i dzieł wojska kwarcianego w Prusiech na usługę Jego Królewskiej Miłości przeciwko Gustawowi Księżęciu Sudermańskiemu będącego w latach 1626, 1627 i 1628”. W *Pamiętniki o Koniecpolskich*. Wyd. Stanisław Przyłęcki, 13–41. Lwów: Drukarnia Piotra Pillera, 1842.

Fenrych, Wiktor, wyd. *Akta i Diariusz Królewskiej Komisji Okrętowej Zygmunta III z lat 1627–1628*. Gdańsk – Gdynia: Gdańskie Towarzystwo Naukowe; Pracownia Historii Wyższej Szkoły Morskiej w Gdyni, 2001.

Hoppe, Israel. *Geschichte des ersten schwedisch-polnischen Krieges in Preussen*. Leipzig: Duncker u. Humblot, 1887.

Łopatecki, Karol, Janusz Dąbrowski, Wojciech Krawczuk, i Wojciech Walczak, wyd. *Listy Anny Wazy (1568–1625)*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2022.

Zwierzkowski, Michał, Robert Kołodziej, i Andrzej Kamieński, wyd. *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1576–1695*. Poznań: Wyd. Poznańskie, 2018.

Opracowania

Anusik, Zbigniew. „Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski (1574–1631): szkic do portretu antyregalisty”. *Przegląd Nauk Historycznych* 9, nr 1 (2010): 55–138.

Arndt, Felix. „Die Oberräte in Preussen 1525–1640”. *Altpreussische Monatsschrift* 49 (1912): 1–64.

Augustiewicz, Sławomir. *Przebudowa wojska pruskiego w latach 1655–1660. U źródeł wczesnonowożytnej armii*. Oświęcim: Napoleon V, 2014.

Augustiewicz, Sławomir. „Werbunki Hansa Georga von Arnim, Georga Friedricha von Kreytzen i Ernsta Georga von Sparr na kampanię chocimską 1621”. *Echa Przeszłości* 22, nr 2 (2021): 87–102.

Augustyniak, Urszula. *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*. Warszawa: Wyd. Naukowe Semper, 2004.

Biegańska, Anna. „Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczypospolitej”. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 27 (1984): 81–111.

Borawska, Teresa. „Wykaz rodów szlachty Prus Królewskich z połowy XVII wieku: (na podstawie herbarza J.K. Duchnowskiego)”. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia* 18 (1982): 149–168.

Czapliński, Władysław. „Cień Polski nad Sundem. Kartki z dziejów dyplomacji w latach 1621–1626”. *Kwartalnik Historyczny* 86, z. 2 (1979): 321–341.

Dybaś, Bogusław. „Między instrukcją a praktyką. Wokół problemów edycji wczesnonowożytnych tekstów niemieckich”. W *Studia edytorskie*. T. 4, *Edytorstwo źródeł: od instrukcji do edycji*. Red. Adam Perłakowski, 109–129. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 2022.

- Gawron, Przemysław. „Rec. M. Paradowski, Despite destruction, misery and privations... The Polish army in Prussia during the war against Sweden 1626–1629, Warwick Helion & Company, 2020, ss. 226”. *Echa Przeszłości* 22, cz. 2 (2021): 371–386.
- Grygier, Tadeusz. „Organizacja władzy naczelnej Prus Książęcych”. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* nr 4 (1964): 464–467.
- Heidenreich, Jacek. „Przyczynek do dziejów rodu Krokowskich z Krokowej”. *Słupskie Studia Historyczne* 5 (1997): 199–108.
- Kersten, Adam. *Stefan Czarniecki 1599–1665*. Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963.
- Klaproth, Christian August Ludwig. *Der Königlich Preussische und Churfürstlich Brandenburgische Wirklich Geheime Staats-Rath an seinem zweihundertjährigen Stiftungstage*. Berlin: Buchhandlung des Commerzienraths Matzdorff, 1805.
- Kościelak, Sławomir. „Pochodzenie, środowisko rodzinne i początki fałszerskiej działalności Krzysztofa Stanisława Janikowskiego”. *Zapiski Historyczne* 81, z. 1 (2016): 63–96. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2016.03>.
- Krawczuk, Wojciech. *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2002.
- Krollmann Christian, wyd. *Altpreussische Biographie*. T. 1. Marburg/Lahn: N. G. Elwert Verlag, 1974.
- Krollmann, Christian, Kurt Forstreuter, i Fritz Gause, wyd. *Altpreussische Biographie*. T. 2. Marburg/Lahn: N. G. Elwert Verlag, 1967.
- Lange, Tadeusz Wojciech. „Polacy w Zakonie Maltańskim”. *Pro Fide Rege et Lege* 3/4 (1998): 10–14.
- Lepszy, Kazimierz. *Dzieje floty polskiej*. Gdańsk – Bydgoszcz – Szczecin: Instytut Bałtycki, 1947.
- Lohmeyer, Karl. „Gustav Adolf und die preussische Regierung im Jahre 1626. Nach sen auf dem Geh. Archiv zu Königsberg vorhandenen urkundlichen Materialien”. *W Zur Altpreußische Geschichte. Aufsätze und Vorträge von Karl Lohemeyer*. 1–63. Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktiongesellschaft, 1907.
- Mankell, Julius. *Uppgifter rörande svenska krigsmagten styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet et femtonhundratalet*. Stokholm: C.M. Thimgren, 1865.
- Nagielski, Mirosław. „Testament oboźnego koronnego i starosty chmilenickiego Mikołaja Stogniewa porucznika chorągwi husarskiej JKMci Władysława IV”. *Studia Historyczno-Wojkowe* 2 (2008): 263–275.
- Oestreich, Gerhard. *Der brandenburg-preussische Geheime Rat vom Regierungsantritt des Grossen Kurfürsten bis zu Neuordnung im Jahre 1651. Eine behördengeschichtliche Studie*. Würzburg: Triltsch, 1937.
- Oracki, Tadeusz. *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*. T. 1–2. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1984–1988.
- Paradowski, Michał. *Despite Destruction, Misery and Privations... The Polish Army in Prussia during the War against Sweden 1626–1629*. Warwick: Helion & Company, 2020.
- Paradowski, Michał. *Studia i materiały do historii wojen ze Szwecją 1600–1635*. Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2013.

- Pertek Jerzy. „Oelsnitz Wolf (Wolfgang) von der (ok. 1582–1628)”. *Polski Słownik Biograficzny* 23 (1978): 582–583.
- Schultz, Franz. „Materialien zu einer Geschichte des Hauses Krockow”. *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 45 (1903): 137–185.
- Schultze, Johannes. „Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte”. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 43 (1930): 345–354.
- Seredyka, Jan. „Nowe poglądy na bitwę pod Gniewem w 1626 r.” *Zapiski Historyczne* 34, z. 2 (1969): 81–95.
- Szelągowski, Adam. *O ujście Wisły. Wielka wojna pruska*. Dąbrówno: Oficyna Retman, 2012. Wyd. 2.
- Szwedzkie wojny 1611–1632. Tłum. Wojciech Łygaś. T. 2, cz. 1–2. Oświęcim: Napoleon V, 2016–2018.
- Teodorczyk, Jerzy. „Bitwa pod Gniewem (22 IX–29 IX–1 X 1626). Pierwsza porażka husarii”. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 12, cz. 2 (1966): 70–172.
- Thumser, Matthias. „Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert)”. W *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher – Digitale Edition – Projekte*. Wyd. Matthias Thumser, Janusz Tandecki i Antje Thumser, 13–19. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2008.
- Wachowiak, Bogdan, i Andrzej Kamiński. *Dzieje Brandenburgii-Prus. Na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*. Poznań: Wyd. Poznańskie, 2001.

Internet

- „Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte”. Heimatforschung, eForum. Dostęp styczeń 20, 2023. https://www.heimatforschung-regensburg.de/280/1/E-Forum_AHF-Empfehlungen.pdf.
- Saring, Hans. „Krockow, Matthias von”. Neue Detusche Biographie. Dostęp luty 20, 2023. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz46113.html#ndbcontent>.

STRESZCZENIE

Sławomir Augusiewicz, Diariusz kampanii w Prusach Królewskich w 1626 roku Wolfa von der Ölsnitza

Po ataku szwedzkim na Prusy Królewskie w lipcu 1626 r. władze Prus Książęcych, zobowiązane do udzielenia pomocy militarnej Zygmunutowi III, w związku z wysuwanymi w Rzeczypospolitej przeciw nim oskarżeniami o przepuszczenie przez terytorium Księstwa wojsk Gustawa Adolfa wysłały w poselstwie do króla polskiego Wolfa von der Ölsnitza. Poseł towarzyszył monarsze i armii koronnej w czasie kampanii przeciw Szwedom w drugiej połowie 1626 r., był świadkiem największego wydarzenia w jej trakcie – bitwy pod Gniewem (22 września – 1 października). Regularnie sporządzał diariusz, który w częściach przysyłał elektorowi brandenburskiemu Jerzemu Wilhelmowi i nadradcom pruskim. W *Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* w Berlinie-Dahlem zachowały się trzy

fragmenty tegoż diariusza, obejmujące okres od 24 września do 2 listopada 1626 r. Źródło to jest praktycznie nieznane i niewykorzystane przez historyków. Zawiera wiele nowych informacji, które mogą uzupełnić dotychczasowe ustalenia na temat pierwszych miesięcy tzw. „wojny o ujście Wisły”.

Słowa kluczowe: wojny polsko-szwedzkie w XVII w., bitwa pod Gniewem, Prusy Królewskie, Prusy Książęce, Wolf von Ölsnitz, Zygmunt III, Gustaw Adolf, diariusz

SUMMARY

Sławomir Augusiewicz, Wolf von der Ölsnitz's Diary of the Campaign in Royal Prussia in 1626

After the Swedish attack on Royal Prussia in July 1626, the authorities of the Duchy of Prussia, in connection with the accusations leveled against them in the Commonwealth for allowing Gustavus Adolf's troops to pass through the territory of the Duchy and the obligation to provide military assistance to Sigismund III, sent Wolf von der Ölsnitz as an envoy to the Polish king. The envoy accompanied the monarch and the Crown army during the campaign against the Swedes in the second half of 1626 and was present during its most important event – the Battle of Gniew (September 22 – October 1). Ölsnitz regularly compiled diary entries, which he sent in parts to the Elector of Brandenburg, Jerzy Wilhelm, and to the Prussian councilors. Three fragments of the diary have been preserved (covering the period from 24 September to 2 November, 1626) and are currently held in the *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* in Berlin-Dahlem. These fragments are practically unknown and unused by historians. They contain a lot of new information that can complement the previous research concerning the first months of the so-called „War for the mouth of the Vistula”.

Keywords: Polish-Swedish wars in the 17th century, Battle of Gniew, Royal Prussia, Duchy of Prussia, Wolf von Ölsnitz, Sigismund III, Gustav Adolf, diary

ZUSAMMENFASSUNG

Sławomir Augusiewicz, Tagebuch des Feldzugs von 1626 in Königlich Preußen von Wolf von der Ölsnitz

Nach dem schwedischen Angriff auf Königlich-Preußen im Juli 1626 entsandten die Behörden von Herzoglich-Preußen angesichts der Vorwürfe aus dem Königreich Polen, man würde das Heer von Gustav Adolf durch das Gebiet des Herzogtums ziehen lassen, und auch angesichts ihrer Verpflichtung, Sigismund III. militärischen Beistand zu leisten, Wolf von der Ölsnitz als Gesandten zum polnischen König. Der Gesandte begleitete den Monarchen und das Kronheer während

des Feldzugs gegen die Schweden in der zweiten Hälfte des Jahres 1626 und wurde Zeuge dessen größten Ereignisses – der Schlacht von Gniew (22. September – 1. Oktober). Er führte regelmäßig ein Tagebuch, das er in Teilen an den Kurfürsten von Brandenburg, Georg Wilhelm, und an die preußischen Hohen Räte schickte. Im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem haben sich drei Fragmente dieses Tagebuchs erhalten, die den Zeitraum vom 24. September bis zum 2. November 1626 abdecken. Diese Quelle ist praktisch unbekannt und wird von Historikern nicht genutzt. Sie enthält viele neue Informationen, die die bisherigen Erkenntnisse über die ersten Monate des sogenannten „Weichselmündungskrieges“ ergänzen können.

Schlüsselwörter: Polnisch-schwedische Kriege im 17. Jahrhundert, Schlacht bei Gniew, Königliches Preußen, Herzogliches Preußen, Wolf von Ölsnitz, Sigismund III., Gustav Adolf, Tagebuch